

mag. Bogomir Kovač

MARXOVO RAZUMEVANJE PRODUKCIJSKEGA NAČINA (politično ekonomski aspekt)

Uvodno pojasnilo.

Razpravo o Marxovem pojmovanju produkcijskega načina velja sprejemati blagohotnejše, kot si zaslužijo njeni teoretski poudarki. Predstavlja namreč zgolj del širše razprave (z nejasno usodo) o politično ekonomskih razsežnostih produkcijskega načina, ki naj bi obelodanila pogosto zanemarjene vsebinske in metodološke probleme sodobne politične ekonomije in njenega kriznega položaja. Naše preučevanje zato ni marksološko v pozitivnem pomenu besede, pogosto je zanemarjena prevodna grustljivost in različni pomenski odtenki, ki bi zahtevali drugačen značaj analize in v mnogočem tudi presegajo avtorjeve ambicije, vrsta tez in pomembnih Marxovih spoznanj se pojavi šele v kasnejših opredelitvah, ko obravnavamo širše predmetno področje produkcijskega načina (delovni in produkcijski proces, produktivne sile in produkcijske odnose, povezanost načina produkcije, delitve, menjave in porabe, razredno strukturo, politiko, ideologijo, artikulacijo produkcijskih načinov in podobno). Naša izhodiščna teza je, da sta predmet in metoda politične ekonomije zaobsežena v Marxovem pojmovanju produkcijskega načina (od tod tudi značilna sistematizacija nekaterih njegovih pomenov — način življenja, sistem, model, metoda . . .), ki je po svoji vsebini in pomenski različnosti ena izmed najbogatejših Marxovih kategorij, ki se že nekaj desetletij nahaja neposredno ali posredno v središču poglabitve svetovne in deloma tudi domače diskusije.

Naše preučevanje produkcijskega načina pričenjamo najprej z Marxovo analizo, vendar nas pri tem ni vodilo zgolj njegovo izvirno avtorstvo pri znanstvenem uvajanju te kategorije temveč tudi najvišja raven njene analitične uporabe, ki jo kasnejši marksizem in še posebno politična ekonomija nista nikoli dosegla. Produkcijski način predstavlja osrednjo marksistično kategorijo, ker je ob njej mogoče razviti najpomembnejše razvojne poti in teoretske probleme marksistične teorije na ekonomskem, filozofskem, sociološkem in zgodovinskem področju, hkrati pa omogoča tudi preučevanje njihove medsebojne prepletenosti in odvisnosti. Pri tem nas bo produkcijski način zanimal predvsem v politično

ekonomskem pomenu kot teoretsko polje, znotraj katerega se konstituira predmet in metoda politične ekonomije.

Na londonskem pokopališču Highgate je 17. 3. 1883, tri dni po Marxovi smrti, Engels v nenavadnem nagrobnem govoru poudaril dve Marxovi nesmrtni zaslugi v razvoju družboslovne znanosti:

a) Podobno kakor je Darwin odkril zakone organske narave, naj bi Marx odkril splošni razvojni zakon človeške zgodovine, da »produkcija neposrednih materialnih življenjskih sredstev in s tem vsakokratna ekonomska razvojna stopnja nekega ljudstva ali nekega obdobja tvori temelj, iz katerega so se razvile državne ustanove, pravni nazori, umetnost in celo verske predstave danih ljudi...«¹

b) Marx pa je hkrati odkril posebni zakon razvoja kapitalističnega produkcijskega načina, ki temelji na razumevanju presežne vrednosti.

Engelsovo prizadeto sporočilo razkriva dvojno pomembnost produkcijskega načina v Marxovi teoretski zupščini, enkrat kot osrednji koncept razumevanja celotne zgodovine in drugič kot analizo kapitalističnega produkcijskega načina in njegovih notranjih zakonitostih. Hkrati pa je Engelsov nagrobni govor nosil v sebi tudi drugo usodno sporočilo, ki več kot simbolno govori o določenem razumevanju Marxa, o razlagi in sprejemanju Marxove teoretske misli, ki je v stoletju po njegovi smrti zagotovo doživelo toliko dramatičnih preobratov v teoriji in praksi kot malokatera druga novoveška misel. Marx je umrl, rodil se je marksizem,² ki je na eni strani želel ponavljati za njim in ga hkrati prilagajati novim teoretskim in zgodovinskim razmeram in potrebam, vendar pa je to posredovanje bilo v marksistični teoriji vedno zgodovinsko, razredno in teoretsko protislovno. Marksizem je bil namreč le redkokdaj in malokje predmet zgolj nepristranskih in razredno nevtralnih akademskih razprav, kajti vsako njegovo vprašanje, vsaka njegova obravnava, četudi najbolj abstraktna (na primer teorija vrednosti v politični ekonomiji, teorija dialektike in filozofiji...), je bila v bistvu vedno praktična, zgodovinsko in razredno utemeljena razprava. Marksizem je bil vedno teorija prakse in prav v tem tiči presenetljivo dejstvo, da se v marksistični teoriji vedno znova postavljajo navidezno že izrabljena in tolikokrat odgovorjena vprašanja (na primer kategorija produkcijski način in podobno). Iskanje drugačnih zgodovinsko ustreznih odgovorov pa je običajno povezano z vedno novim vračanjem k Marxu, k pristni marksistični analizi, kjer se kot v Dantejevi prispodobni svete reke Lete vedno znova pričinja rojevanje in polet marksističnega spoznanja.³ Toda vračanje k Marxu ne pomeni vedno obnavljanje »najboljše tradicije marksizma« (Gramsci), v njem pogosto prevladuje vulgarno dogmatski pristop, ki nekritično, ritualno patetično neguje tradicije »pravoverne teorije« in ima izrazito ideološko instrumentalno vlogo v opravičevanju obstoječe socialistične prakse (marksizem se spreminja

¹ F. Engels, Govor na Marxovem grobu, MEID V., Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. 183.

² Dejstvo, da Marx zelo skopari s splošnimi teoretskimi razlagami, posebno metodološke narave, na eni strani poveča pomembnost nekaterih prikazov »splošnih rezultatov« raziskovanja (Predgovor, 1859), hkrati pa vzpodbuja druge k popularizaciji splošnih in globalnih aspektov svoje teorije in njenih temeljnih izhodišč in prav zadnjega teoretskega podjetja se je najprej lotil Engels (Anti-Dühring, 1878) z neposrednim ali posrednim pristankom samega Marxa. Vendar niti Marx niti Engels nista pristajala na pojem »marksizem« kot »celotno učenje«, nauk Marxa in Engelsa, kot ga je že 1882 v Die Neue Zeit sistematično uporabljal Kautsky s povsem določenim teoretskim in političnim namenom. Pojem »marksizem« je imel za Kautskega predvsem pragmatičen, političen pomen, ker z njim označuje določeno sledenje programskim težnjam Partije in političnim elaboracijam njenih vodij, manj pa z njim opisuje določeno teorijo (že Engels je v Anti-Dühringu uporabljal »marksizem kot sistem«).

³ Iz nektarja svete reke Lete pijemo pozabo vseh svojih grehov; prvi pogoj za to pa sta kesanje in pokora (iz Dantejevega tridesetega speva Vic v Božanski komediji).

v splošne sheme in zakonitosti zgodovinskega razvoja). Nasproti tej tradiciji pa se skozi zgodovino marksizma uveljavlja alternativna pot iskanja Marxove misli in njegove povezanosti s sodobno zgodovino — kritična teorija družbe, ki sicer ostaja na Marxovi poti, a hkrati sprejema njegov metodološki credo odprtosti, kritičnosti, stalnega preseganja lastnih teoretskih spoznanj, ki jih ne omejujejo neke apriorne ideološke meje niti v razmerju do Marxa niti do zgodovinske prakse.

Za obe temeljni usmeritvi pa je značilno, da so njeni najboljši predstavniki vedno utemeljevali svoje teoretske prispevke v takšnem ali drugačnem odnosu do Marxa in njegove analitične paradigme, različne interpretacije in smeri pa so pogovjevale v različnih okoljih in ob različnih okoliščinah različne marksizme. Fenomen pluralizma marksizma, ki ga lahko različno pojasnjujemo in notranje klasificiramo (pozitivistična, scientistična, humanistična... usmeritev), pa kljub temu ni v nasprotju z marksizmom (Marxom) kot celoto različnosti.

Marksizem je namreč koncept in ne teorija, je celota pluralizma idej, nasprotij in razločevanj, kjer nobena smer, šola ali posameznik nima izključujoče (monopolne) pravice nad znanstveno resnico in upravljanjem z zgodovinsko prakso, zato marksizem ni niti znanost niti ideologija. Predstavlja zgodovinsko gibanje (prakso) s komunistično, emancipacijsko (osvobajajočo) perspektivo in je hkrati teoretski koncept njegovega spoznanja in možnosti njenega doseganja.

Podobno kot smo opredelili marksizem v njegovi odprtosti, kritičnosti in perspektivnosti, bomo tudi njegovo osrednjo kategorijo — produkcijski način pri Marxu — preučevali kot bogato, večplastno in večpomensko kategorijo, ki nastopa v treh temeljnih analitičnih pomenih:

a) Produkcijski način je metodološko sredstvo analize, ki pomeni določen princip znanstvenega raziskovanja in razlage. Za marksizem je namreč značilno, da vzpostavlja »enoten princip« spoznanja, znotraj katerega potem razvija raznovrstne kriterije in razlikovanja, ki so značilni za »epistemološko demokratičnost« (Zanardo) marksističnega razumevanja zgodovine. Videli bomo, da je produkcijski način »enoten metodološki princip«⁴ (model) spoznanja, ki ga je Marx razvil na temelju kapitalističnega produkcijskega načina in je veljaven tudi za opredeljevanje predkapitalistične in pokapitalistične zgodovine, če razširimo in dopolnimo njegovo notranjo zgradbo in pomen (ekonomski in neekonomski odnosi, artikulacija produkcijskih načinov in podobno).

b) Produkcijski način je teoretski sistem, ki pomeni funkcionalno urejeno celoto delov, ki se medsebojno kombinirajo in prepletajo na temelju nekih regularnih zakonitih odvisnosti in aktivnosti. Marksizem je po Hobsbawmu prva strukturalno funkcionalna teorija družbe in njene zgodovine, ki se od drugih (kasnejših) teorij razlikuje v priznavanju različne hierarhije ravni (delov) sistema, pri čemer sta najpomembnejši »raven družbeno produkcijskih odnosov in raven notranjih protislovnosti (razredni boj je samo poseben primer teh protislovnosti)«.⁵ Produkcijski način je v politični ekonomiji najbližji opredelitvi ekonomskega sistema (kasneje bomo uvedli tudi kategorijo načina gospo-

⁴ Glej A. Zanardo, Marksizam kao teorija ljudske emancipacije, intervju v. Mikecin, Kulturni radnik, Zagreb 1984, št. 2, str. 68. Z vidika nove historiografije na to pogosto opozarjata tudi L. Febvre in M. Bloch pri francoskem časopisu *Annales*. Glej J. Heffer, *La nouvelle histoire économique*, Gallimard, Paris 1977, str. 17 in drugo drugod.

⁵ E. J. Hobsbawm, *Doprinos Karla Marxa istoriografiji*, Marksizam u svetu, Beograd, št. 12, 1983, str. 14.

darjenja), vendar ne v klasičnem ekonomskem pomenu, ker tudi Marxovo razumevanje sistema ni preprosto zvedljivo na običajno opredelitev sistemske teorije.

c) Produktijski način je zgodovinskokonkretna časovna geografska celota, ki vključuje raznovrstne zgodovinske situacije, institucije in mehanizme njihovega delovanja v njihovem razvoju in spreminjanju. Pri Marxu je vedno odločujoč realni obstoj družbenih struktur, njihova zgodovinskost, notranja protislovnost, dinamika spreminjanja in razvoja, pri čemer je predmetna družbena življenjska dejavnost ljudi »dejanska baza zgodovine«. Produktijski način v konkretno zgodovinskem pomenu postaja določen »način življenja«, ki sovпада z najpomembnejšo odločitvijo — produkcijo in produktijskimi odnosi, z vprašanjem, kaj, kako in za koga producirajo posamezniki, skupine, razredi in posamezne družbe kot celote.⁶

Produktijski način pri Marxu nastopa na dveh ravneh njegove analize

a) na abstraktno teoretski ravni opredeljuje produktijski način kot teoretsko abstrakcijo (teoretski sistem, model, metoda raziskovanja in razlage),

b) na konkretno zgodovinski ravni pa produktijski način opredeljuje kot empirično, procesualno kategorijo z določenimi časovnimi in geografskimi (zgodovinskimi) okviri.

Marx nikoli ni neposredno definiral kategorije produktijskega načina (vsaj ne in extenso), hkrati pa jo je zelo pogosto in svobodno uporabljal v najrazličnejših primerih in pomenih, zato so navidezno teoretsko praznino kasneje dopolnjevale najrazličnejše teoretske usmeritve, med katerimi bomo posebej omenili ortodoksni vulgarni pristop predstavnikov Druge in Tretje internacionale (»vulgarni marksizem« po Gramsciju) in kritični pristop v okviru t. i. zahodnega marksizma (posebno v ekonomskih teorijah razvoja/nerazvoja, strukturalizmu, ekonomski antropologiji...). Navidezno teoretsko praznino Marxove opredelitve produktijskega načina je mogoče razložiti na dva načina:

a) prvi tradicionalno meni, da Marx preprosto ni dokončal svojega dela, ker se analiza kapitalističnega produktijskega načina v Kapitalu konča na mestu, kjer prične pojasnjevati strukturo in delovanje celote, nedokončana pa je tudi prvotna zgradba in načrt njegove analize kapitalistične epohe;

b) druga razlaga pa nasprotno predpostavlja, da je Marx zavestno pustil izprazen prostor opredelitve (kapitalističnega) produktijskega načina, ker ga niti metodološko (spoznavno) niti zgodovinsko (vsebinsko) ni mogoče zaobseči v določen sistem.

Po našem mnenju je ustrežnejše drugo dokazovanje, njegova pojasnitev pa je povezana z nekaterimi temeljnimi metodološkimi problemi, predvsem z Marxovim razumevanjem in uporabo načina spoznanja in teoretske razlage, o čemer bomo v nadaljevanju podrobneje govorili. Na tem mestu lahko zgolj poudarimo pogosto prezrto ideološko zastavitev »problema spoznanja«, ki sega v novoveški znanosti od Descartesovega idealističnega dualizma do Marxove materialistične spreobrnitve.

Že sama zastavitev »problema spoznanja« je ideološka, ker ni opredeljena z realnimi problemi, temveč je rezultat že postavljene teorije in vnaprejšnjih raziskovalnih interesov, tako da na kraju rešitev samega problema v bistvu izhaja iz njegovih predpostavk. To pomeni, da je »problem spoznanja« postavljen v znanost kot nekakšno jamstvo možnosti spoznanja, ker je v tradicionalni zna-

⁶ K. Marx - F. Engels, Nemška ideologija, MEID II., Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, str. 18, 19.

nosti »realen objekt« vedno dan v svoji čistosti, v pred-teoretskem stanju, od koder potem pričenjamo z empirično analizo in teoretskim abstrahiranjem, ki tudi subjekt spoznanja postavi (podobno kot prej »realnost«) na mesto popolne objektivnosti opazovalca zunaj njegovega družbenoekonomskega položaja in razrednih interesov.⁷ Tako je proces spoznanja vedno določeno posredovanje med »realnim objektom« in »objektom spoznanja« (konkretnim in miselnim konkretnim pri Marxu), ki ga določa na eni strani človekova aktivna (produktivna dejavnost) in na drugi ideološki mehanizem same teoretske prakse. Šele njuna združitev predstavlja dejanski predmet spoznanja (spoznavna praksa producira svoj objekt), ki ga v klasičnem filozofskem jeziku poimenujemo s celoto (totaliteto). Kasneje bomo podrobneje pojasnili, da je Marxova kritika filozofije, ki vpliva na njegovo določitev kritike politične ekonomije, zaobsežena v razumevanju te celote, ki vključuje protislovnosti, odprtost, razvojnost, negotovost, kritičnost in se razlikuje od sistema, ki temelji na koherentnosti, relativni zaprtosti, pozitivnosti in gotovosti.⁸ Ker celota pri Marxu ni zvedljiva na sistem (sistematičnost je vedno reduktivna) je teorija postavljena pred dejstvo, da ne more zajeti vsega, ker je ta celota vedno ne-cela, vedno je izven nje nekaj, kar jo še določa. Drugače povedano — nobena celota ne more vsebovati vseh elementov, ki bi jih opredeljevali zgolj z izrazi te celote, nobena celota ne more biti sistem. V celoti je vselej govora o pluralizmu, dejstvih in možnostih, protislovnosti, odprtosti, kritičnosti, negativnosti in tega ni mogoče zajeti v traidicionalno filozofsko polje »bit« ali sistem.⁹ Totalno zajetje realnosti je lahko samo totalitarnost teorije nad realnim, stvarnim. V jeziku znanosti bi rekli, da kolikor predstavlja kategorija (na primer produkcijski način) določen znak, abstrakcijo, z njo ni mogoče izreči vsega, vedno nekaj ostane in prav ta preostanek je pravi teoretski zapitek Marxovega razumevanja kategorije produkcijskega načina.

Produkcijski način je po Marxu celota in ne sistem, z njim ni mogoče izvajati teoretskega nasilja nad stvarnostjo, ker si jo ne želi prisvojiti in podrediti kot sistem, kot eno, univerzalno govornico stvarnosti. Produkcijski način Marxu pomeni teoretski koncept, ki gradi na odprtosti spoznanja (subjekta in objekta, celega in ne-celega), zato obstaja v razumevanju in opredeljevanju produkcijskega načina zgolj »napor k sistemizaciji« (Lefebvre), ki je nikoli ne doseže in je ne sme doseči. Koncept je torej regulativni metodološki princip raziskovanja danega pojava in ne celotnost že gotovega spoznanja o pojmu, ki pripada v spoznavnem procesu ambiciji teoretskih sistemov. S tega vidika postane razumljivi-

⁷ Sociologija spoznanje je v XX. stoletju svoje moči (Lukács, Mannheim, frankfurtska šola, Habermas ...) zastavila v analizo medsebojnega vpliva interesov v najširšem pomenu, ki z ideologizacijo spoznanja povzroča »spoznavni efekt« — hkratnost uvida in privida spoznanja, ki povzroča, da isti predmet preučevanja (na primer kapitalistični produkcijski način) vodi do različnih spoznavnih rezultatov (na primer Marxova kritika politične ekonomije in produkcijski način nasproti marginalizmu in načinu gospodarjenja).

⁸ Glej Lefebvrov opredelitev totalitete v delu Misao postala svijetom. Treba li napustiti Marxu, Globus, Zagreb 1981, str. 54. Totaliteta je v bistvu dialektična kategorija, dialektika pa pomeni obstoj protislovnosti in njihov razvoj (Zanardo), vključuje dejstva in možnosti, virtualnosti (Lefebvre), temelji na odprtosti in kritičnosti (Marković) in podobno.

M. Marković, Filozofski osnovi nauke, SANU, Beograd 1981, str. 334–342.

⁹ A. Zanardo, Marksizam kao teorija ljudske emancipacije, ibid., str. 71.

Takšno razumevanje celote, dvojne matrice subjekt/objekt, univerzalno/posamično povzemamo po Lefebvru, nanjo pa se nanaša tudi Lacanovo teoretsko sporočilo, ki ga je posebno z vidika filozofije logike prepričljivo podal M. Potrč v svojem delu Vsota in preostanek (Zbirka, Obzorja, Maribor 1984). Potrč si zastavi pomembno vprašanje: kako ohraniti razsežnost posamičnega primera, a vendarle obraniti oblast nad to zbirko posamičnih pojavov, ki bi jih naj ne združili pod skupni imenovalec, hkrati pa naj bi vseeno dosegli neki red, ki bi bil več kot zbirka. Izohod je v priznanju ne-celega, ki zanika vzpostavljane meta govornice, omejevanje stvarnosti na univerzalno, enotno, sistem. V bistvu se tako predmet kot tudi subjekt v bistvu podvojiata in nastopata v dveh vlogah — obstajata vsak zase in drug za drugega, v obeh primerih pa sta na kraju drug za drugega nedosegljiva (primerjaj M. Potrč, Vsota in preostanek, ibid., str. 96–97, str. 133).

vejši prazni prostor, ki ga Marx pusti v opredeljevanju produkcijskega načina, kakor tudi Marxovo razumevanje sistema, o čemer bomo govorili kasneje.

Večina Marxovih razlagalcev je po našem mnenju grešila, ker ni dovolj poudarila njegovo konkretno zgodovinsko razumevanje produkcijskega načina kot »načina življenja« in abstraktno teoretsko razumevanje produkcijskega načina kot koncepta, ki zgolj določa najširše meje teoretskega polja, izbor teoretskih problemov in metod njihovega razumevanja. Pri Marxu produkcijski način enkrat nastopa kot zgodovinska institucija, drugi kot teoretski zapis (sistem), tretjič kot analiza (metoda raziskovanja in razlage), zato bi lahko v njegovem pristopu odkrili tri različne lastnosti opredeljevanja produkcijskega načina:

a) fragmentacija opredelitev produkcijskega načina (»način življenja« — Nemška ideologija, Beda filozofije, »organska celota« — Očrti kritike politične ekonomije, »sistem« — Prispevek h kritiki politične ekonomije, »metoda« — Kapital), čeprav se različne opredelitve medsebojno dopolnjujejo in prepletajo (posebno v Kapitalu);

b) homogenizacija sestavin produkcijskega načina, kjer produkcijski način velja za enoten princip, sistem, model (enotnost produktivnih sil in produkcijskih odnosov) in se najneposredneje pojavlja v Pregovoru k Prispevku h kritiki politične ekonomije, najdemo pa jih tudi v drugih delih;

c) hierarhičnost sestavin produkcijskega načina, kjer Marx poudarja njegove temeljne ravni kot materialna produkcija, produkcijski odnosi, razredna protislovja in razvoj, hkrati pa dopolnjuje te ravni tudi z nematerialnimi, neekonomskimi družbenimi razmerji (Očrti kritike politične ekonomije, Kapital).

Pri Marxu bomo zaman pričakovali eno samo opredelitev ali celo definiranje kategorije produkcijskega načina, saj pogosto za isto kategorijo pojmuje različne konkretno zgodovinske oblike družbenih razmerij in nasprotno, različne kategorije mu mnogokrat pojasnjujejo ista družbeno produkcijska razmerja, vendar prav takšna, navidezno celo nasprotujoča stališča, različna miselna, simbolna kombinatorika sorazmerno z različnimi vsebinskimi poudarki, največkrat potrjujejo življenjsko moč določene kategorije in ustvarjalen intelektualni napor (razvoj) samega avtorja.

Pojem produkcijski način (Weise der Produktion v začetnih delih in kasneje »Produktion Weise«) se prvič določneje pojavi v Nemški ideologiji, čeprav nosi s seboj daljšo zgodovino Marxovega spoprijema z nacionalno ekonomijo in kritiko filozofsko metodoloških principov nemške filozofije v Ekonomsko filozofskih rokopisih, Engelsovih Očrtih za kritiko nacionalne ekonomije, Kritiki Heglove pravne filozofije . . . skratka vseh t. i. zgodnjih del, kjer v še nepovezanem konceptu povezuje prve elemente produkcijskega načina: delavce, nedelavce, produkcijo, lastninske odnose, delovni proces. Začetek Marxovega ekonomskega zanimanja velja produkciji, ki jo enači z »generično dejavnostjo ljudi, zavestnim in dejanskim bivanjem«, kjer »ljudje ustvarjajo, producirajo z udejstvovanjem svojega bistva človeško skupno bistvo, družbeno bistvo,¹⁰ osnovni mehanizem potrjevanja tega družbenega bistva pa je človeško delo v delovnem procesu, ki na določeni zgodovinski stopnji namesto »uživanja življenja« vodi v »povnanjanje življenja«.¹¹ Takšen negativni in človekovemu generičnemu bistvu odtujevalni značaj dela je zgodovinski rezultat človekove odtujenosti v samem procesu produkcije — odnos delavca do svojega dela in produkcijskih sredstev in razpolaganje z rezultati svojega dela določa »nezavednost produkcije« — pri-

¹⁰ MEID I., Cankarjeva založba, Ljubljana 1969, str. 408.

¹¹ MEID I., *ibid.*, str. 419.

vatno lastnino. »Privatna lastnina je torej rezultat, nujni nasledek povnanjanja dela, delavčevega vnanjega odnosa do narave in samega sebe«, ki se na določeni zgodovinski stopnji razkriva kot dvojni odnos: »odnos delavca do dela in do proizvoda svojega dela ter do nedelavca in odnos nedelavca do delavca in proizvoda njegovega dela.«¹² Delavci, ne-delavci stopajo v produkcijskem procesu v odnose lastništva/nelastništva, sama produkcija kot materialna praksa pa na drugi strani temelji na kontinuiteti materialne osnove in njenih vsakokratnih ekonomskih oblik.¹³

Za Marxa potemtakem najprej obstaja »proces zgodovinskega razvoja« produkcije kot zgodovinske kontinuitete, ki prehaja skozi različne stopnje razvoja (»zgodovinske epohe«), kjer momenti in oblike njihovega vsakokratnega pojavljanja dejansko pomenijo kasneje jasneje izraženo kategorijo produkcijskega načina. Zgodnje in nerazvito pojmovanje produkcijskega načina kot oblike zgodovinskega razvoja produkcije opredeljuje produkcijski način kot določen zgodovinski »način življenja«, »določene eksistenčne razmere«,¹⁴ »industrijske in politične življenjske razmere«,¹⁵ »način bivanja«,¹⁶ »neposreden način proizvodnje samega življenja«,¹⁷ »način dejavnosti«¹⁸ in podobno, kjer Marx na konkretno zgodovinski ravni »z docela empirično analizo« pojasnjuje, kako se zgodovinsko producirajo določeni družbeni odnosi. Če so dosedaj ekonomisti (po Marxu nacionalni ekonomisti) samo pojasnjevali, kako se producira, gre v kritiki politične ekonomije za analitičen odgovor, kako »s pridobivanjem novih produktivnih sil spreminjajo ljudje svoj način proizvodnje in spreminjajoč način produkcije, način pridobivanja svojega življenja, spreminjajo vse svoje družbene odnose.«¹⁹ Spreminjanje oblik družbene produkcije je potemtakem samo druga stran družbeno zgodovinskega razvoja kontinuiteti družbeno zgodovinske produkcije ustrezajo vsakokratne razvojne oblike produkcijskih načinov. Marx s konkretno zgodovinskim pristopom pojmuje produkcijski način kot zgodovinsko prehodno ekonomsko kategorijo, ki zaradi vsakokratnega poudarjanja »materialne produkcije neposrednega življenja« kot »temelja celotne zgodovine« zanika svojo povezanost z metafizično opredelitvijo produkcije nasploh (produkcijskega načina vobče).

Marx v Nemški ideologiji opisuje produkcijski način kot zgodovinsko institucijo, kjer še posebno poudari:

a) osrednjo vlogo produkcije življenjskih sredstev, kajti z njo ljudje »producirajo posredno svoje življenje«;

b) da produkcija ni zgolj »reprodukcija fizične eksistence« temveč določen »način življenja«, ki očitno vključuje poleg materialnih pogojev tudi nematerialne pogoje in družbene odnose, poleg splošnih določitev tudi posamičnosti in posebnosti.²⁰

Način življenja obstaja namreč najprej v posamičnih pojavih, v razsežnostih vsakega posebnega primera, predstavlja »zapis« vsakdanjosti posameznega človeka, skupine, razreda in na kraju družbe kot celote. Produkcija sama po sebi ni čarobni ključ ustvarjanja (in razumevanja) zgodovine, pomembna je šele v

¹² MEID I., *ibid.*, str. 312.

¹³ MEID I., *ibid.*, str. 315.

¹⁴ Marxovo pismo Anenkovu, MED, 7. knjiga, Prosveta, Beograd, str. 455.

¹⁵ MEID II., *ibid.*, str. 55.

¹⁶ MEID II., *ibid.*, str. 512.

¹⁷ MEID II., *ibid.*, str. 139.

¹⁸ MEID I., *ibid.*, str. 533.

¹⁹ MEID II., *ibid.*, str. 47.

²⁰ MEID II., *ibid.*, str. 477.

²¹ MEID II., *ibid.*, str. 16, 17.

povezanosti z »dejanskim življenjskim procesom«, ki se mora »v vsakem posameznem primeru empirično in brez kakršnekoli mistifikacije pokazati za zvezo družbene in politične členitve s produkcijo.«²¹ Marxova opredelitev »načina življenja« se pojavi najbolj določno v Nemški ideologiji, kasneje se ponovi tudi v Očrtih in Kapitalu, mnogokrat pa posredno opozori nanj kot na primer v svoji poklonitvi Balzacu, ki mu govori več o Franciji kot ducat učenih zgodovinskih, ekonomskih in političnih knjig.

Marxovo pojmovanje produkcijskega načina v določitvi »načina življenja« predstavlja mnogo bogatejšo kategorijo kot jo običajno razlaga hermenevtika tradicionalnih Marxovih del, z njo Marx pojasnjuje določene »eksistenčne razmere«, »življenjske pogoje«, »objektivni eksistenčni način«, ki je hkrati povezan z osrednjimi »življenjskimi funkcijami«²² in njihovimi razrednimi nosilci. Pri Marxu pojem »način življenja« ne označuje samo fizične materialne reprodukcije življenja, temveč vključuje širša družbena razmerja, v njem neposredno deluje dialektika nujnosti in svobode, da »določene eksistenčne razmere, način življenja in dejavnosti« oblikujejo ljudi in da jih ljudje hkrati modificirajo, da so »življenjski pogoji« hkrati »pogoji gospodstva določenega družbenega razreda« in da je na drugi strani »v življenje poklican razred, ki mora nositi vsa bremena družbe, ne da bi užival njene prednosti.«²³ Produkcijski način tako že na samem začetku Marxovega pojmovanja ni deterministična ekonomska konstrukcija, temveč predstavlja izredno kompleksno, obsežno empirično abstrakcijo, ki omogoča znanstveno teoretsko nadgraditev in postavlja temelje Marxove kritike politične ekonomije.

Razumevanje produkcijskega načina kot »načina življenja« pa je hkrati pomembno tudi zaradi načela kontinuitete in celote Marxovega dela nasproti »mitu o dveh Marxih« (U. Cerroni), predznanstvenim (»predmarksističnim«) Marxom v Nemški ideologiji in znanstvenim (»marksističnim«) Marxom v Kapitalu, ki se sicer pojavlja v marksistični tradiciji skoraj petdeset let, od pozne objave nekaterih Marxovih zgodnjih del, v šestdesetih letih pa ga je s posebno gorečnostjo oznanjal L. Althusser s svojo tezo o »epistemološkem rezu« (ironičen je že Althusserjev naslov dela, Za Marxa, v katerem dokazuje svojo tezo o »dveh« Marxih).²⁴ Stališče, da je Marx šele v Predgovoru (1859) prvič znanstveno razvil »splošni rezultat« svojega nazora, da je treba »iskati anatomijo meščanske družbe v politični ekonomiji«, spregleda ne samo potek njegovega politično ekonomskega študija, temveč tudi Marxovo predhodno opozorilo, da raziskovanje »ekonomskih življenjskih razmer treh velikih razredov« opredeljuje »sistem buržoazne ekonomije«.²⁵ »Ekonomske življenjske razmere« določene razredne strukture pa niso nič drugega kot »način življenja«, ki ga Marx opredeljuje že v Nemški ideologiji in se vsebinsko, metodološko in kategorialno pojavlja kasneje tudi v zrelejših Marxovih delih.²⁶

²¹ MEID II., *ibid.*, str. 23—24.

²² MEID II., *ibid.*, str. 62.

MEID I., *ibid.*, str. 177.

²³ MEID II., *ibid.*, str. 46, 47, 55.

²⁴ L. Althusser, Za Marxa, Nolit, Beograd 1971, str. 72 in drugod.

²⁵ MEID IV., *ibid.*, str. 105, 103.

²⁶ Med teoretske predhodnike tega pojma lahko uvrščamo Montesquieua, Turgota, Fergusona, Herderja (*manière de vivre, manner of life, Lebensweise*), le da ima pri njih drugačen pomen in nastopa predvsem v etnološkem in sociološkem kontekstu. Pojem »način življenja« pa lahko najdemo tudi v Heglovi Fenomenologiji duha, kjer pomeni zgodovinski temelj ontološkega, celoto gospodarskih struktur in socialnega življenja nekega prostora in časa, vsoto individualnih, kolektivnih in nacionalnih bivanjskih oblik eksistence. Takšen sintetični pogled na fenomenologijo družbe Hegel uporabi za izpeljavo svoje metafizike (življenje obstaja, kolikor se ga zavedamo, kot samozavest, kot materializacija že predpostavljene), Marx pa nasprotno uporabi »način življenja« za svoj obračun s Heglom in za materialistični preobrat, v katerem ima kategorija produkcijski način središčno vlogo in pomen.

Kasnejša marksistična teorija je običajno podcenila in spregledala Marxovo pojmovanje »načina življenja« predvsem pa je ostala nepojasnjena njena povezanost z njegovo kategorijo produkcijski način.²⁷ Engels v pismu J. Blochu piše, da sta v »zadnji instanci odločujoča momenta v zgodovini produkcija in reprodukcija resničnega življenja«, v Izvoru družine in privatne lastnine (1894) pa to svoje pojmovanje razširi na produkcijo življenjskih sredstev (prehrana, stanovanje, obleka, orodja . . .) in produkcijo samih ljudi, razplojevanje vrste.²⁸ Zanimivo je, da je kasneje na opredelitev načina življenja prvi opozoril komisar oktobrske revolucije L. N. Trocki, s preprostim spoznanjem, da se epohalnost velikih revolucionarnih sprememb v bistvu lahko razreši samo v mikrokosmosu ruskega mužika, v spreminjanju njegovega vsakdanjega življenja.²⁹ Na način življenja so posredno opozorili predstavniki prakseološke interpretacije marksizma, ki že od Labriole dalje razlagajo Marxa skozi filozofijo prakse, praxis kot temelj (bit) človeka družbe in njenega zgodovinskega razvoja (na primer Korsch, Gramsci, frankfurtski krog, jugoslovanska korčulanska šola . . .), vendar bi med njimi še posebej opozorili na Lukácevo budimpeštansko šolo marksizma, zlasti dela A. Hellerjeve in D. Markusa. Tu mislimo predvsem na Hellerjevo kritiko vsakdanjega življenja, njeno teorijo potreb in vrednosti, kjer z vidika Marxovega »načina življenja« (Nemška ideologija) oziroma »bogastva družb« (Kapital) sklepa o razlikovanju ekonomske in družbene emancipacije zgodovinskega razvoja in revolucionarnega spreminjanja.³⁰

Na povezanost produkcijskega načina in »načina življenja« je obširno opozoril tudi francoski marksist H. Lefebvre, ki očita običajnim marksističnim razlagam produkcijskega načina, da ne sprevidijo njegove življenjskosti, zgodovine, razvojnosti, nacionalne različnosti, sposobnosti prilagoditve in podobno. Produkcijski način lahko zaživi na »planetarni ravni« (kot družbeni red, epoha . . .), ker je pred tem vzpostavljen na ravni vsakdanjosti v vseh (materialnih in nematerialnih, institucionalnih, ideoloških . . .) porah življenja družbe, zato Lefebvre uvaja v marksistično analizo produkcijskega načina dve pomembni kategoriji: pojem vsakdanjosti in pojem prostora (urbanega, svetovnega). Produkcijski način se ne more podrediti, če ne odpira določenega prostora in časa, toda ta prostor in čas pričenjata na mikro ravni (vsakdanjost) in se razširjata od tod na makro raven, ustvarjajo se lokalni in nacionalni prostori, ki se na kraju razširijo v svetovni prostor. Praxis (družbena praksa) obsega vsakdanjost kot pravi »temelj« (bazo) družbe, središčno Marxovo misel, ki »ni bila omejena na politično in ekonomsko področje.« Vsakdanjost kot način življenja presega golo materialnost (vključuje nematerialne družbene odnose), ni zgolj sedanjost

²⁷ V kasnejših marksističnih razpravah pogosto ločujejo način življenja od produkcijskega načina, kjer način življenja obravnavajo v smislu eksistencializma in fenomenologije in ne iščejo njegove povezanosti in vključitve v produkcijski način. V tem ločevanju tiči dvojna zabloda: nekateri menijo, da je vsebino življenja mogoče spremeniti, ne da bi spremenili način produkcije (takšna je na primer teorija družbe blagostanja, potrošniške družbe . . .); drugi pa zopet pozabljajo, da sprememba produkcijskega načina zahteva hkrati tudi spremembo načina življenja, povezano z zavestno, organizirano željo spreminjanja človeške prakse, njenih potreb (takšna je na primer teorija državnega socializma, kolektivizma . . .).

²⁸ Historični materializem, Izbor odlomkov iz del K. Marxa in F. Engelsa, Mladinska knjiga, Ljubljana 1977, str. 35.

²⁹ MEID V., Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. 204.

³⁰ Trocki opredeljuje način življenja kot vsoto neorganiziranih izkustev posameznikov, ki se spontano spreminjajo pod vplivom tehnike in revolucionarnih bojev ter vedno odražajo v večji meri preteklost kot sedanjost. L. Trocki, Pitanja o načinu života, Razdoblje kulturnog aktivizma i njegovih zadataka, Mladost, Beograd 1981, str. 54 (prvič izdano v Moskvi 1923).

³¹ A. Heller, Individuum und Praxis, Positionen der Budapestener Schule, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1975, str. 125–130.

(vključuje tudi prihodnost kot možnost), vsakdanje ni homogeno temveč je razcepljeno, lokalno, posamično.³¹

Ne nazadnje velja omeniti tudi zadnje obsežnejše Habermasovo delo,³² v katerem obravnava vse osrednje elemente svoje splošne teorije družbe (teorijo komunikativne racionalnosti, teorijo družbenega razvoja, teorijo družbenih sistemov), in jih povezuje s središčno kategorijo *Lebenswelt*, ki v mnogočem ustreza Marxovemu pojmovanju načina življenja. Kategorijo *Lebenswelt* avtor pripisuje Husserlu in pomeni življenjski okvir, skupni svet, življenjsko okolje, temeljno življenjsko stvarnost, skratka svet, v katerem žive člani družbene skupnosti in predstavlja njihovo »neproblematizirano«³³ stvarnost. To je trojni svet, v katerem ljudje žive in delujejo ter obsega: objektivni svet dejstev, družbeni svet legitimnih odnosov in subjektivni svet lastnih doživetij. »Lebenswelt«³⁴ je način, kako ljudje v medsebojni komunikaciji oblikujejo svoje razumevanje objektivnega sveta, vzpostavljajo družbene odnose in doživljajo svojo subjektivnost. Habermasova analiza ni toliko pomembna zaradi vzporejanja njegove kategorije *Lebenswelt* z Marxovo *Lebensweise*, temveč je za našo razlago pomembnejše njegovo povezovanje sfere človeškosti, življenjskega sveta . . . s konstruiranjem formaliziranih (normativnih) družbenih sistemov, kjer njegova opredelitev sistema zahteva *Lebenswelt* kot posebno izhodišče (podobno razmerje opazimo tudi pri Marxovem povezovanju produkcijskega načina kot sistema in načina življenja). Življenjska stvarnost se po Habermasu deli na tri ravni komunikacijskega delovanja: jezik (vrednosti), denar in moč, v družbenem razvoju pa se na tem temelju oblikujeta dva sistema: država in gospodarstvo, ki sta formalno predpisana (normirana), institucionalizirana, hkrati pa sta neodvisna od neprestanega vzpostavljanja medsebojnega konsenza posameznikov in širših skupin v njihovem vsakdanjem življenju. Na tem mestu ne moremo obsežneje analizirati posebnosti Habermasove rekonstrukcije marksistične teorije, ki Marxov »način življenja«³⁵ nadomesti z »življenjskim svetom«, njegov objektivni del izčrpa v pojmu kultura namesto v materialni produkciji, razredni boj pa nadomešča z različnimi oblikami racionalne komunikacije in organizacijskih principov ter podobno, ker nas zanima zgolj povezanost sistemsko teoretskih pojmov z njihovimi zgodovinskimi predpostavkami (življenjskim okoljem, življenjsko stvarnostjo, načinom življenja . . .).

Kljub različnim pristopom, neposrednemu ali posrednemu sklicevanju na Marxov pojem načina življenja, vendarle vsi omenjeni analitiki opazijo pomemben Marxov prehod iz omejenega Feuerbachovega naturalizma (vključno s kritično analizo B. Bauerja in M. Stirnerja) na širše ontološko raziskovanje (kaj »individuumi torej so«³⁶ . . .), od ožjega ekonomističnega pojmovanja na širši druž-

³¹ H. Lefebvre velja za enega najzanimivejših in najplodovitejših marksističnih piscev in je svojo analizo načina življenja kot človeške (družbene) vsakdanjosti objavil že 1947. leta v svoji knjigi *Kritika vsakdanjega življenja* (drugi del je objavljen 1961), delno se nanj vrača tudi v obsežni študiji o Državi (analiza etastičnega produkcijskega načina) povzetek pa lahko najdemo v enem izmed zadnjih del, ki ga je objavila zagrebška založba Globus — Misao postala svetom. Treba li napustiti Marxa, Globus, Zagreb 1981, posebno strani 3, 115, 143, 152—153.

Na pomembnost načina življenja pri opredeljevanju produkcijskega načina opozarjajo tudi M. Harrington, *Suton kapitalizma*, Globus, Zagreb 1979, str. 378; R. Williams, *The Long Revolution*, *New Left Review*, št. 67, str. 45—46; C. Luporini, *Shvačanje povijesti u Marxa*, v zborniku *Marx nakon 100 godina*, Globus, Zagreb 1984, str. 242—243 in podobno.

³² J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Band 1. *Handlungs Rationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*, Band 2 — *Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt/Main 1981, str. 32, 322—325 in drugod.

beni preplet ekonomskih, političnih in ideoloških razmerij.³³ Slabše in pomanjkljivejše je bilo na drugi strani njihovo zavedanje metodološke pomembnosti te Marxove kategorije in njene tesne povezanosti s produkcijskim načinom, posebno pa je ostalo nepojasnjeno razmerje med načinom življenja, ki ga Marx v tezah o Feuerbachu zaobseže s prevratniškim pojmom prakse in produkcijskim načinom kot sistemom, ki ga razvije kasneje v Očrtih in Kapitalu (posredno je na to opozoril J. Habermas). Če se sedaj vrnemo k Marxovemu izhodišču, potem bo opredeljevanje produkcijskega načina kot »načina življenja« v Nemški ideologiji pomebno za našo nadaljno analizo zaradi štirih poudarkov:

a) način življenja je empirična, konkretna zgodovinska celota, »empirična abstrakcija« (Lefebvre), ki predstavlja predmet politično ekonomske analize (teoretsko izhodišče);

b) način življenja vsebuje Marxov širši pojem produkcije kot produkcije družbe (ne zgolj materialne produkcije), od koder Marx izpelje kasneje svoj pojem »družbene biti«, družbene reprodukcije (reprodukcija produkcijskih pogojev in posameznikov);³⁴

c) način življenja poleg ekonomskih (materialnih) vključuje tudi neekonomске (nematerialne) družbene odnose, politične institucije, ideološke mehanizme in podobno;

d) način življenja se vedno vzpostavlja zgodovinsko konkretno, v vsakdanjih, posameznih, lokalnih razsežnostih, predstavlja del, ki vzpostavlja širšo celoto ravno zaradi tega, ker je sam celosten.

Če sta Marx in Engels v Nemški ideologiji s produkcijskim načinom kot »načinom življenja« hotela pokazati na dejanski »zgodovinski material«, če sta vseskozi opozarjala na empirične predpostavke, na »soodvisnost« prakso njenih različnih elementov,³⁵ potem Marx v Bedi filozofije postopoma pride na obravnavo strukture, hierarhične razvrstitve teh elementov produkcijskega načina. Že v Nemški ideologiji so prisotne teze o:

1. protislovju med produktivnimi silami in produkcijskimi odnosi,
2. o povezanosti med produktivnimi silami, družbeno delitvijo dela in produkcijskimi odnosi (notranjim in zunanjim občevanjem),
3. o vključenosti (in odvisnosti) idej predstav v materialno produkcijo.³⁶

Prav tako Marx že v Nemški ideologiji uporablja dva kriterija razlikovanja zgodovinskih oblik produkcijskih načinov:

³³ V naši razpravi puščamo povsem ob strani »način življenja«, ki ga opredeljuje kot predmet svoje analize etnologija. Etnologijo nekateri celo označujejo kot vedo o »zgodovini načina življenja«, vendar niti etnologija niti zgodovina (na primer v obsežni agrarni zgodovini Slovencev) nista dali natančnejšega teoretskega odgovora, kaj je »način življenja«, ki vse pogosteje postaja predmet njunega skupnega preučevanja in žal tudi statusnega razmejevanja obeh ved (etnologija naj bi bila po mnenju mnogih zgodovinarjev zgolj pomožna veda). Na »način življenja« z druge strani opozarjajo tudi sociološke razprave o kvaliteti življenja, blaginji in podobno, kjer na primer »kvaliteta življenja... zrcali socialno situacijo, določen način življenja, ki je strukturno pogojen s socioekonomskim statusom posameznika, skupine ali sloja«. V. Rus, Družbeno planiranje, kvaliteta življenja in kriza državne blaginje (Teze), IB-Revija za planiranje, Ljubljana 1984, št. 8, str. 73.

³⁴ Marx pojmuje produkcijo in način življenja v dvojnem pomenu: v ožjem obsega samo materialna razmerja (materialni način življenja, materialna produkcija), v širšem pa vključuje materialna in nematerialna družbena razmerja. (Primerjaj, K. Marx, Temelji slobode (Grundrisse), Naprijed, Zagreb 1977, str. 248.) Naša teza je, da ni razlogov, zakaj bi samo materialno produkcijo razumeli kot »naravni pogoj« človekovega življenja in njegove družbene posebnosti in da lahko imajo tudi druge človeške dejavnosti (načini prisvajanja) takšno vlogo (funkcijo) in jih zato politična ekonomija obravnava enakopravno z materialno produkcijo.

³⁵ To pomeni, da produkcijski način ne predstavlja samo nekaj splošnega, svetovnega (na primer produkcijski način v periodizaciji zgodovine...), temveč lahko z njim pojmujejo tudi manjše, lokalne, nacionalne, posamične družbene oblike. Problematičnost »decentralizacije« kategorije produkcijski način se najneposredneje pokaže v ekonomski antropologiji, ki analizira različne lokalne družbene skupnosti (na primer produkcijski način plemena Baruya v Novi Gvineji...), sem bi lahko prišli tudi t.i. nacionalne produkcijske načine (»jugoslovanski«, »angleški« produkcijski način...), kmečki produkcijski način in podobno.

³⁶ Primerjaj MEID I., *ibid.*, str. 248, 305, ter MEID II., *ibid.*, str. 12, 26.

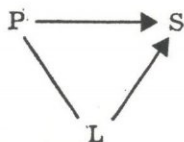
a) produkcijski način je najprej odvisen od kakovosti življenjskih sredstev, ... od »materialnih pogojev produkcije«;³⁷

b) produkcijski način pa je hkrati odvisen od »načina dejavnosti individuov«, produkcijskih odnosov oz. lastninskih odnosov kot njihove ekonomske podobe (»načina lastnine«).³⁸

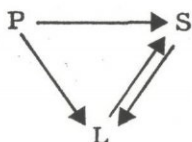
Oba kriterija predstavljata sestavine produkcijskega načina, vendar pa Marx ni jasen v njuni določitvi, ker npr. v Bedi filozofije bolj prevladujejo produktivne sile, kasneje v Očrtih pa produkcijski odnosi (lastninski odnosi). Tako v Bedi filozofije ugotoviti, da je produkcijski način predvsem »način, kako ljudje pridobivajo svoje življenje«, sledi heretična ugotovitev, da »ročni mlin daje družbo s fevdalnim gospodom, parni mlin družbe z industrijskim kapitalistom«.³⁹ Toda produktivne sile (stroj) so same po sebi le »produktivna sila, ki postane ekonomska kategorija šele kot družbeno produkcijsko razmerje«, kajti ne nazadnje je npr. v kapitalističnem produkcijskem načinu »od vseh produkcijskih instrumentov največja produktivna moč revolucionarni razred sam.«⁴⁰ Protislovje med temi ugotovitvami je več kot očitno, vendar samo navidezno, ker Marx namesto ločevanja posameznih členov produkcijskega načina poudarja, da produkcijska razmerja sleherne družbe tvorijo celoto, v kateri obstajajo »vsa razmerja hkrati in se opirajo drug na drugega.«⁴¹ Vendar pa iz te celote pogosto izključuje produktivne sile, ki postajajo le predpostavka, temelj produkcijskega načina, ki je izven njega podobno, kot naj bi bila uporabna vrednost predpostavka vrednosti in ne njen sestavni del, tako da v produkcijskem načinu ostanejo zgolj produkcijski odnosi in njihov najpomembnejši del lastninski odnosi, ki v bistvu zaobsežajo »in razložijo vsa družbena razmerja.«⁴² Tako se kasneje v Očrtih (1857) produkcijski način v bistvu spreminja v določen »način lastnine«, kjer Marx izpelje razlikovanje antičnega, germanskega in azijskega produkcijskega načina predvsem na temelju lastninskih odnosov.

Marxovo izenačevanje produkcijskega načina z »načinom lastnine« v Očrtih sta podrobneje opredelila Tökei in Melloti.⁴³ Tako na primer madžarski sinolog F. Tökei prikazuje razmerje med lastninskimi odnosi in produkcijskim načinom s pomočjo sistematizacije treh faktorjev: posameznika — P, skupnosti — S in lastništva zemlje — L, ki se različno povezujejo v okviru treh produkcijskih načinov Marxove analize:

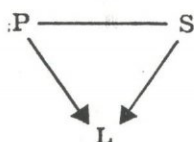
azijski PN



antični PN



germanski PN



³⁷ MEID II., *ibid.*, str. 18, 19.

³⁸ V Nemški ideologiji Marx že pozna kategorijo produktivne sile /moči/ (Produktionskraft), produkcijske odnose pa še vedno nadomeščajo pojmi kot »oblike občevarja« (Verkersformen) ali oblike lastnine (Formen des Eigentums), ki pogosto pomenita obojestransko razmerje med ljudmi in menjalna razmerja blaga.

³⁹ MEID II., *ibid.*, str. 477.

⁴⁰ MEID II., *ibid.*, str. 500 in 539.

⁴¹ MEID II., str. 478.

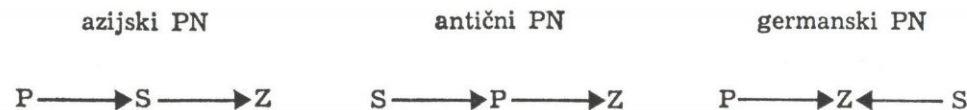
⁴² MEID II., *ibid.*, str. 519.

⁴³ F. Tökei, *Sur le mode de production asiatique*, Akademia Kiado, Budapest 1966 (pariška izdaja: Maspero, 1969).

V. Melotti, *Marx and the Third World*, Macmillan, London 1977.

V jugoslovanski politični ekonomiji to področje obravnava in nekoliko modificira A. Dražević, *Kritika političke ekonomije*, Globus, Zagreb 1984, str. 715.

Podobno delitev je opravil tudi italijanski avtor Melloti, le da na mesto lastništva postavi zemljo kot produkcijski faktor, različni načini povezovanja posameznika in skupnosti z zemljo (Z) pa posredno razkrivajo lastninske odnose danega produkcijskega načina:



»Način lastnine« postane kriterij razlikovanja treh produkcijskih načinov in poudarjanja njihovih temeljnih lastnosti.⁴⁴

a) antični produkcijski način predpostavlja skupno lastnino nad zemljo (ager publicus) kot pomemben del trajnega prisvajanja, čeprav ob njej obstaja tudi privatna lastnina nad produkcijskimi sredstvi; oba lastninska odnosa pa zahtevata določeno zaščito (politično, pravno) celotne družbene skupnosti, medsebojno povezanost vseh treh elementov;

b) germanski produkcijski način zaradi posebnosti produkcijskih pogojev in drugačnega položaja posameznika v rodovni skupnosti temelji na neposrednem posedovanju zemljišča, vaška skupnost ni več skupni varovalec prisvajanja, temveč predstavlja obliko svobodnega združevanja posameznikov (družin) zaradi opravljanja skupnih opravil (religiozni obredi, vojskovanje . . .);

c) azijski produkcijski način pa nasprotno temelji na družbeni skupnosti kot naravni, »božanski« (Marx) predpostavki družbene produkcije, kjer je družbena skupnost lastnik produkcijskih sredstev (zemlje), posameznik pa je z zemljo povezan samo preko posredovanja skupnosti.

»Način lastnine« seveda ne more biti nadomestilo opredeljevanja produkcijskega načina, čeprav ga Marx pogosto uporablja, kadar želi poenostaviti družbeno strukturo in zgodovinski razvoj zaradi analitičnih, raziskovalnih namenov.⁴⁵ Zamenjevanje produkcijskega načina z načinom lastnine je postalo pomembno predvsem za kasnejšo teorijo socializma (socialističnega produkcijskega načina) v marksizmu II. in III. internacionale, kjer so običajno spremembo produkcijskega načina izenačevali s spremembo lastnine oziroma širše s spremembo produkcijskih odnosov. Marxovo metodološko omejevanje produkcijskega načina na produkcijske odnose in lastninske odnose dobi tukaj povsem vsebinske razsežnosti — bistvo kapitala postane monopol privatne lastnine, zato socialistična revolucija uspeva že zgolj z ukinjanjem privatne lastnine in vzpostavljanjem formalne družbene (državne, narodne) lastnine.⁴⁶

Temeljno Marxovo razlikovanje notranje strukture produkcijskega načina (produktivne sile, produkcijski odnosi) vodi v njegovo dvojno opredelitev, ki vključuje tudi razlikovanje med tehnično in družbeno delitvijo dela:

a) produkcijski način pomeni, kako se določena družba reproducira na temelju tehnične delitve dela; kaj, kako, za koga producira, zato pogosto zamenjuje produkcijski način z načinom produkcijske dejavnosti, določeno »industrij-

⁴⁴ Glej MEID IV., *ibid.*, str. 49–95.

⁴⁵ Zamenjava produkcijskega načina z »načinom lastnine« pomeni hkrati uvedbo določenega »razrednega antagonizma« in razrednega boja kot notranje sestavine vsakega produkcijskega načina in temeljni vzgib njegovega dinamičnega razvoja. Glej MEID II., *ibid.*, str. 477.

⁴⁶ Podrobneje opredelitev vzrokov in posledic nerazumevanja Marxove opredelitve lastninskih in produkcijskih odnosov podajamo v B. Kovač, Družbena lastnina in emancipacija, Emancipacija v jugoslovanski družbi — protislovja in problemi (Zbornik, Zlherlovi dnevi 1984), Knjižnica FSPN, Ljubljana 1984, str. 49–52, 59–60.

sko stopnjo produkcije« ali z »industrijskimi življenjskimi pogoji« (tehnično tehnološki produkcijski način);⁴⁷

b) produkcijski način pa hkrati pomeni družbeno, zgodovinsko obliko družbe, ki nastaja na temelju družbene delitve dela, različnih »načinov lastnine« in razredne družbene strukture (družbeno razredni produkcijski način).

Produkcijski način kot »način lastnine« je potemtakem pomemben za razredno opredeljevanje produkcijskega načina, kajti za Marxa je odločujoča predvsem zgodovina kot zgodovina razrednih nasprotij in razrednih bojev, v kateri nastopajo ljudje kot »igralci in avtorji svoje lastne zgodovine«. ⁴⁸ Vendar pa moramo ločevanje tehničnega produkcijskega načina (produktivne sile) in družbenega produkcijskega načina (lastnina, produkcijski odnosi) tudi v tem primeru razumeti zgolj pogojno, metodološko, ker je vsebinsko produkcijski način za Marxa predvsem celota, ki jo je podrobneje opredelil šele v Očrtih, posebno v zelo pomembnem metodološkem poglavju o politični ekonomiji. Marx v Očrtih dokončno razvije produkcijski način v vsej njegovi širini, ker produkcijski način ni več zgolj »način življenja«, realni zgodovinski predmet politično ekonomskega raziskovanja, temveč postane hkrati način, metoda njegovega raziskovanja in razlage. Do Očrtov je produkcijski način nastopal predvsem kot empirična abstrakcija, medtem ko v Očrtih dobi predvsem teoretski značaj kot teoretska abstrakcija (idealna, razumna abstrakcija). Produkcijski način po Marxu ne predstavlja samo neke konkretne zgodovinske oblike, kjer moramo v njegovi opredelitvi »do podrobnosti preiskati, kakšni so bili ljudje . . ., kakšne njihove vsakokratne potrebe, njihove produktivne sile, njihov način produkcije (tehnične produkcije, op. B. K.), surovine za produkcijo, . . . razmerja človeka do človeka, ki so izhajala iz teh eksistenčnih pogojev (družbene produkcije, op. B. K.),⁴⁹ temveč pomeni hkrati tudi širše razvojne stopnje »velike ceste zgodovine«, ki so lahko le neko miselno, abstraktno poprečje različnih konkretno zgodovinskih produkcij »materialnega življenja družbe« kot njihova abstraktna, idealna družbena zgodovinska oblika produkcije. Očitno gre v prvem primeru za produkcijski način kot empirično abstrakcijo, ki želi predstaviti stvarna zgodovinska družbeno produkcijska razmerja kot celoto različnosti (družbeni in tehnični produkcijski način),⁵⁰ za razliko od druge opredelitve produkcijskega načina kot teoretične abstrakcije, ki jo Marx uporablja za prikazovanje dinamičnosti in različnosti iste stvarnosti v njenem »tako rekoč idealnem preseku«. ⁵¹

Produkcijski način tako ni več samo predmet raziskovanja, temveč tudi način spoznanja, zato bomo v nadaljevanju opredelili štiri postavke Marxove metodološke analize: razlikovanje dveh ravni preučevanja (abstraktno teoretska, konkretno zgodovinske) in razlikovanje načina raziskovanja in razlage.

⁴⁷ MEID II., *ibid.*, str. 34.

MEID II., *ibid.*, str. 512.

Marx uporablja izraz »materialni produkcijski način« kot posebne stopnje razvoja (industrijskih) produktivnih sil (glej K. Marx, *Temelji slobode*, *ibid.*, str. 116). Na tem mestu je hkrati tudi zanimiva Marxova pripomba, da določeni produkcijski odnosi dosežejo dejansko razvojno stopnjo (in ne le posredno, formalno) šele z materialnim razvojem družbene produkcije, »materialnim produkcijskim načinom«, čeprav ta »materialnost« ni vzpostavljena od zunaj, temveč je »postavljena v samem produkcijskem odnosu«.

⁴⁸ MEID II., *ibid.*, str. 483.

⁴⁹ MEID II., *ibid.*, str. 483.

⁵⁰ . . . določi produkcijski način, ki je istočasno medsebojni odnos individua in njihov določeni dejavni odnos do anorganske narave, določen način dela.

K. Marx, *Temelji slobode*, *ibid.*, str. 217.

⁵¹ K. Marx, *Kapital*, III. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1975, str. 926.

Vendar takšno razlikovanje ne pomeni njihovega ločevanja, ker je prav njihova medsebojna prepletanost (ob istočasni različnosti) in medsebojna notranja »napetost« temeljnega pomena za Marxovo razumevanje produkcijskega načina in njegovo teoretsko (kategorialno) uporabnost v proučevanju sodobnega kapitalizma in zgodovinskega družbenega razvoja. V Marxovi teoretski analizi imamo opraviti z dvema ravnema znanstvenega spoznanja.⁵²

a) abstraktno teoretsko raven, ki z dedukcijo pojmov reproducira »enotnost različnega« (Marx) v njegove »določujoče odnose« (Lenin);

b) konkretno zgodovinska raven, ki pomeni postopno konkretizacijo prve ravni v obliki kritične analize konkretno zgodovinskih fenomenov in predstavlja povezavo med teorijo in prakso v različnih oblikah razrednega boja.

Obe ravni znanstvenega spoznanja se medsebojno prepletata v načinu razlage in raziskovanja preko dveh spoznavnih krogov: »konkretno — abstraktno — konkretno« in »abstraktno — konkretno — abstraktno«, ki predstavljata vsakokratno spiralo znanstvenega spoznanja, njuno problematizacijo pa srečamo v znani polemiki med G. della Volpejem in C. Luporinijem v italijanski reviji *Rinascita* v šestdesetih letih in med F. Eberlejem, E. Hennigom, H. Reichelтом in J. Hirschom v nemški izdaji *Gesellschaft — Beiträge zur Marxschen Theorie* v sedemdesetih letih.

Osnovno epistemološko vprašanje, ki se je zastavilo Marxu že na samem začetku spoprijema z zgodovinsko prakso je bilo: kako doseči spoznanje o določenem zgodovinskem pojavu, a se hkrati izogniti čerem in zablodam tedanje meščanske znanosti (fenomenološki historiografiji, pozitivizmu in abstraktnosti ekonomije, spekulativnosti in metafizični filozofiji zgodovine)? Spoznavni krog: konkretno — abstraktno — konkretno, ki se ga drži meščanska znanost, je za Marxa preprosto napačen in vodi do »razblinjanja teoretske predstave«, aprioristične deduktivne miselne konstrukcije, ki nikoli ne zajamejo in pojasnijo konkretno zgodovinske realnosti, zato je lahko prvi spoznavni krog samo funkcionalni del drugega spoznavnega kroga abstraktno — konkretno — abstraktno, ki »abstraktno opredelivte pripelje k reprodukciji konkretnega po miselni poti.«⁵³ V spoznavnem gibanju konkretno — abstraktno — konkretno prvo »konkretno« pomeni »enotnost mnogovrstnosti«, konkretno stvarnost kot izhodišče raziskovanja (Anglija 1857. leta, sodobni svet leta 1985) nasproti zadnjemu »konkretno«, ki predstavlja rezultat našega procesa spoznanja, reprodukcijo »konkretnega po miselni poti«, ki v bistvu temelji na drugem krogu spoznanja: abstraktno — konkretno — abstraktno.⁵⁴

Marxova metoda raziskovanja vsebuje natančno opredeljevanje in analizo zgodovinskega, empiričnega, statističnega materiala: od poročil tovarniških inšpektorjev, statističnih služb, številnih industrijskih, bančnih in poljedelskih podatkov do lastnih empiričnih raziskovanj, ko analitično razčlenjujejo konkretno zgodovinske oblike, odkriva njihove notranje zveze, vključuje analizo pojmovnih sistemov drugih teoretikov, razvija načine miselnega eksperimenta z metodo *reductio ad absurdum*, formulira hipoteze in vključuje njihova zgodovinska pre-

⁵² Podrobnejšo opredelitev obeh ravni analize smo razvili v delu B. Kovač, *Marxov ekonomski sistem in sodobni kapitalizem*, magistrsko delo, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana 1979.

⁵³ MEID IV., *ibid.*, str. 34.

⁵⁴ E. Mandel pravilno opozarja, da so mnogi teoretiki Marxovo metodo reducirali na prehod abstraktno—konkretno, pri čemer so spregledali, da je konkretno vendarle izhodiščna točka raziskovanja (stalna predpostavka je vedno subjekt, družba), na kar Marx vedno znova opozarja tako v svojem metodološkem poglavju v *Očrtih in v Kapitalu* kot tudi v *Glosah k Wagnerju*.

E. Mandel, *Kasni kapitalizem, CKD*, Zagreb 1980, str. 13, 15.

verjanja, da bi na kraju pojasnil abstraktne zakon gibanja konkretno zgodovinskih pojavov, kjer vedno vzporeja dejstva z njihovimi možnostmi (to je temeljna značilnost materialistične metode in kritične znanosti). Marxova metoda raziskovanja poteka po dveh poteh: ena vodi od analize konkretnega do vedno ožjih abstrakcij, druga se vrača nazaj h konkretnemu, ki je za mišljenje samo »način, da si konkretno prisvaja, ga reproducira kot duhovno konkretno«, kot »povzetek mnogih opredelitev«,⁵⁵ toda ta sestop je mogoče opraviti šele takrat, ko smo izluščili tiste odločujoče najpreprostejše, enostavne ekonomske kategorije, ki šele omogočajo nastanek »ekonomskih sistemov«. Ti dve poti pa nista vsaksebi temveč potekata vzporedno, Marxov način razlage ni preprosto posledica (rezultat) predhodnega načina raziskovanja, temveč je njegov sestavni del, zato metoda kritike politične ekonomije ni preprost historiografski zapis materiala (enačenje logičnega in zgodovinskega) temveč je hkrati tudi apriorna, spekulativna teoretska konstrukcija, ki šele omogoča »ureditev zgodovinskega materiala«, ne da bi pri tem ostala heglianska apriorna konstrukcija kot »proces nastajanja konkretnega samega«. ⁵⁶

Kako se razlikuje Marxov sistematični (sistemski) razvoj kategorij (»produkcije pojmov«), s katerim razvija svoje razumevanje produkcijskega načina kot sistema od Proudhonovih metafizičnih »logičnih formul«? Za Marxovo teoretsko metodo raziskovanja in razlage je značilno:

a) da mora najprej raziskovanje »do podrobnosti obvladati materijo, analizirati njene različne razvojne oblike in izslediti njihovo notranjo zvezo«;⁵⁷

b) da je predmet raziskovanja v svojem razvoju dosegel določeno raven zgodovinske razvitosti, ki omogoča analizo notranjih odnosov in določitev zakonitih tendenc zgodovinskega razvoja;⁵⁸

c) da razlaga pričenja s povsem preprostimi kategorijami, najenostavnejšimi oblikami družbe (na primer blagom), ker lahko »izražajo vladajoče odnose nerazvitejše celote ali podrejene odnose razvitejše celote« in se zgodovinsko izraziteje pojavljajo šele v najrazvitejših družbenih oblikah (produkcijskih načinih);⁵⁹

d) da ekonomske kategorije ne smemo konstruirati v deduktivne verige in abstraktne sisteme »po vrstnem redu, v katerem so bile zgodovinsko odločujoče«, temveč se morajo medsebojno strukturirati (sistemsko razvijati) po vrstnem redu, ki ga določajo najrazvitejše družbene oblike;⁶⁰

e) da se mora dialektični razvoj kategorij (»produkcija pojma«) na določenih ravneh analize (momentih, točkah) dopolnjevati z zgodovinskim raziskovanjem (»zgodovinskimi predpostavkami«) kot nujnim notranjim pogojem nadaljnega razvoja sistema (sistematičnega) razvoja kategorij;⁶¹

⁵⁵ MEID IV., *ibid.*, str. 33-34.

⁵⁶ Marxova analiza od konkretnega vodi do čedalje preprostejših in ožjih abstrakcij, temeljnih opredelitev, ki jih nazadnje fiksiramo kot apriorne opredelitve abstraktno teoretskega sistema in jih povratno deduktivno razvijamo nazaj do izhodiščnih empiričnih abstrakcij, vendar to gibanje ni preprosti prouhonistični niz kategorij, sistemov, ker Marx v posebnem postopku historiziranja ekonomskih kategorij vedno vključuje določene zgodovinske predpostavke.

MEID II., *ibid.*, str. 26.

⁵⁷ K. Marx, *Kapital*, I. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1961, str. 25.

⁵⁸ B. Kovač, *Marxov Kapital i savremena istorija kapitala*, *ibidem* str. 1922, kjer avtor opozarja na zanimivo vzporednico s Kozo-Uonojevo analizo abstraktno teoretskih in konkretno zgodovinskih sistemov. Glej Kozo-Uono, *Principles of Political economy*, The Harvester Press, 1980.

⁵⁹ MEID IV., *ibid.*, str. 38.

⁶⁰ MEID IV., *ibid.*, str. 41.

⁶¹ »... naša metoda pokaže na točke, kjer mora nastopiti zgodovinsko raziskovanje.« K. Marx, *Temelji slobode*, *ibid.*, str. 170.

f) da sistemsko členjenje kategorij v svojem specifičnem sestopanju od abstraktnega h konkretnemu predstavlja abstraktno teoretski sistem, ki omogoča »pravilno razumevanje sedanjosti in predstavlja ključ razumevanja preteklosti«. ⁶²

Za razumevanje produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema sta v Očrtih pomembni še dve Marxovi določitvi: analiza »produkcije nasploh« in »kapitala nasploh«. ⁶³ Če govorimo o produkciji, posebno materialni produkciji kot »večnem naravnem pogoju človekovega življenja« (kapital), potem lahko v zgodovinskem razvoju izluščimo nekatere skupne opredelitve, ki veljajo za vsako produkcijo nasploh, ne glede na konkretne zgodovinske oblike v katerih se pojavlja.

Te skupne opredelitve teoretsko fiksiramo kot splošne, kot produkcije nasploh, ki vključuje »abstraktne momente, s katerimi ne pojmuje nobene dejanske zgodovinske produkcijske stopnje«. ⁶⁴ Vendar pa je produkcija nasploh »razumna abstrakcija«, kolikor opredelitve zares poudarja, potrjuje in nam s tem ohrani ponavljanje elementov, ki jih vsebuje vsaka produkcija, zato je produkcija nasploh tisto »splošno ali s primerjavo izluščeno skupno brez česar si ne moremo zamišljati nobene dejanske produkcije«. ⁶⁵ »Produkcija nasploh, posebne produkcijske veje, totalnost produkcije« — to je za Marxa gibanje spoznanja od občega do posebnega in posamičnega, od skupne, splošne teoretske opredelitve do zgodovinske celote kot »enotnost različnosti«. ⁶⁶

Analogija s kapitalom nasploh (kapitalom obče) ni težavna, vsebuje pa nekatere pomembne vsebinske dopolnitve, med katerimi omenimo predvsem sistemski pomen splošnega pojma kapitala. Na površini kapitalistične blagovne produkcije v sferi cirkulacije se pojavljajo konkretni kapitali v svojem reprodukcijskem gibanju in medsebojni konkurenci. Vrednost kot substanca kapitala se pojavlja kot menjalna vrednost, obstaja samo s pomočjo menjave za protivrednost — »kapital se nujno odbija od sebe samega«. ⁶⁷ To odbijanje kapitala med seboj (konkurenca med kapitali) je konkretni svet kapitala, je temelj opredelitve njihovega »idealnega preseka«, »univerzalnega kapitala«, ali drugače — splošnost gibanja konkretnih kapitalov je pogoj za opredelitev kapitala obče. Zato Marx pričenja svojo analizo kapitala z menjalno sfero (B-D-B) in šele kasneje preide na opredelitev produkcije vrednosti, ko pokaže, da je menjava delovne sile kot blaga (B-D-B) temelj kapitalistične oblike menjave in produkcije presežne vrednosti (D-B-D). Tako »preko samega sebe kaže ta svet blaga sebi zunanje ekonomske odnose, ki so postavljeni kot produkcijski odnosi«. ⁶⁸ Iz te-

⁶² K. Marx, Temelji slobode, *ibid.*, str. 171.

⁶³ Na analitično pomembnost kapitala nasploh je v začetku šestdesetih let opozoril R. Rosdolsky v svoji odlični analizi Marxovih Očrtov (njegovo delo imamo v srbohrvaškem prevodu — Prilog povijesti Marxovog Kapitala, Komunist, Beograd 1975), posredno ali neposredno pa se nanj nanaša vrsta metodoloških razprav o sistemsko teoretski strukturi Marxovega Kapitala. Glej na primer E. V. Iljenkov: *Dialektika abstraktnog i konkretnog u Marxovom Kapitalu*, Komunist, Beograd 1975; K. Kosik, *Dialektika konkretnega*, Slovenska matica, Ljubljana 1967; R. L. Meek, *Karl Marx Economic's Method*, v delu *Economics and Ideology and Other Essays*, Macmillan, London 1967; H. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Marx*, Suhrkamp, Frankfurt/Main 1970; A. Schmidt, *Povijest i struktura*, Komunist, Beograd 1976; W. F. Haug, *Predavanja za uvod v Kapital*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1981 in podobno. Literatura je postala v zadnjih petnajstih letih izredno obsežna in domala nepregledna, če upoštevamo izreden razmah revialnega tiska in veliko zanimanje za marksistično teorijo. Dober pregled najpomembnejše literature lahko bralec najde v naštevaniu sekundarne literature pri T. Hribarju, *Metoda Marxovega kapitala*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1983.

⁶⁴ MEID IV., *ibid.*, str. 19.

⁶⁵ MEID IV., *ibid.*, str. 19.

⁶⁶ MEID IV., *ibid.*, str. 15, 16.

⁶⁷ K. Marx, Temelji slobode, *ibid.*, str. 156.

⁶⁸ K. Marx, Temelji slobode, *ibid.*, str. 72.

meljnega protislovja blaga (med uporabno vrednostjo in vrednostjo) se razvije novo protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo delovne sile, ki opredeljuje pojem kapitala in postane temelj protislovja kapitalističnega sistema kot celote (družbeni značaj produkcije — privatno prilaščanje). Kapital obče je z ene strani »mišljena diferentia specifica« (skupna lastnost kapitala), hkrati pa je posebna realna oblika poleg posebne in posamične oblike, ker obstaja kot prevladujoča totalnost (celota), enotni družbeni kapital. Opredeljevanje kapitala nasploh in konkurence med kapitali (abstraktnega in konkretnega, zgodovinskega in logičnega) predstavlja izhodišče Marxove opredelitve kapitalističnega produkcijskega načina v njegovem »idealnem preseku« na kraju 48. poglavja III. knjige Kapitala. Produkcijski način v »idealnem preseku« (kapital) ni nič drugega kot »razumna abstrakcija« (Očrti), posebna »teoretska konstrukcija a priori« (Kapital), »prve enačbe« (Očrti), s katerimi Marx pojmuje produkcijski način kot abstraktno teoretski sistem in ob njem razvije vse posebnosti svoje metode kritike politične ekonomije.⁶⁹ Produkcijski način se torej pojavlja kot »razumna abstrakcija«, »idealni presek«, abstraktno teoretski sistem, kadar opredeljuje skupne, splošne značilnosti konkretnih zgodovinskih produkcijskih načinov (»načinov življenja«), ker z njimi lažje pokažemo na dejanski razvoj, kot na »razliko od tega splošnega in skupnega«. Vendar pa Marx pri tem na več mestih opozarja na pomembnost »bistvene različnosti v enotnosti«, na posebnosti dialektične razvojne metode »nasproti vulgarnemu empirizmu meščanske znanosti in metafizičnemu idealizmu Proudhona«, katerim se zoperstavlja s posebnim vključevanjem logičnega in zgodovinskega v abstraktno teoretskem sistemu.⁷⁰

Marxova dialektična metoda je potemtakem mnogo bogatejša kot običajna metodologija abstrakcije, idealizacije, aproksimacije, miselnega eksperimenta, sukcesivne konkretizacije, katero danes s posebno ljubeznijo neguje pozitivistična ekonomska znanost. Sistemski razvoj kategorij se namreč pri Marxu vedno dopolnjuje z zgodovinskimi predpostavkami (abstraktno teoretska raven analize se venomer zoperstavlja konkretno zgodovinski), tako da produkcijski način kot abstraktno teoretski sistem v svoji relativni osamosvojenosti vsebuje vse bistvene elemente zgodovinskega razvoja, ki na kraju omogočajo racionalno miselno prisvajanje konkretne stvarnosti z nadaljnjim konkretno zgodovinskim preučevanjem in praktično (empirično) verifikacijo abstraktno teoretskih premis.

Celotna zgodovina nastajanja Kapitala dokazuje velike metodološke in vsebinske težave, ki jih je imel Marx v svoji kritiki razlage politične ekonomije na heglovski in prouhonističen način. Marx že v pismu Engelsu (1. 2. 1858) opozarja, da bo Lassall hitro sprevidel težavnosti »dialektične metode razlage«, ⁷¹ saj dialektični razvoj kategorij v abstraktno teoretskem sistemu zahteva »popravek idealističnega načina razlage, ki daje privid, da gre za (prouhonistične, op. B. K.) pojmovne opredelitve in dialektiko teh pojmov«, ⁷² ker bi sicer pristali v Proudhonovem nerazumevanju »metode kritike politike ekonomije, ki je vsako stvar z abstrahiranjem spremenil v enostavne logične kategorije, postavljene v skupine, nize, dokler ne dobimo na kraju čiste logične formule gibanja«, eko-

⁶⁹ K. Marx, Temelji slobode, *ibid.*, str. 170.

K. Marx, Kapital, I. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1961, str. 22.

MEID IV., *ibid.*, str. 15, 33—37.

K. Marx, Kapital, III. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1968.

⁷⁰ Primerjaj MEID IV., *ibid.*, str. 15; K. Marx, Temelji slobode, *ibid.*, str. 52; K. Marx, Kapital, I. zv., *ibid.*, str. 22.

⁷¹ Marx - Engels, Dela (MED), 26. zv., Prosveta, Beograd 1979, str. 255.

⁷² K. Marx, Temelji slobode, *ibid.*, str. 52.

nomskega sistema kot heglianskega gibanja »čistega uma«. ⁷³ Marxov abstraktno teoretski sistem pomeni pojmovno rekonstrukcijo meščanskega sveta, ki je relativno avtonomna, ker ustvarja »razliko med realno in idealno podobo«, ⁷⁴ ki preprečuje, da bi abstraktno teoretski sistem postal preprosta »fotografija realnosti«. Marx v kritiki Heglove metode v politični ekonomiji ne zavrača metode abstrakcije in spekulativne konstrukcije, temveč se zoperstavlja nezgodovinskemu, metafizičnemu pristopu v izgradnji abstraktno teoretskega sistema (proudhonizmu) kot iluziji o istočasnem »procesu nastajanja konkretnega samega« (hegllovstvo). Zato njegovo teoretsko mišljenje ni preprosti »odraz« (fotografija z velike višine, ki prikazuje osnovne elemente pokrajine) temveč prikazuje »zgodovino v koncentrirani obliki in ne njeno neposredno kopijo«, kot opozarja A. Schmidt. ⁷⁵

V Očrtih Marx razvija osrednja metodološka načela postavitve produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema, med njimi pa je najpomembnejši metodološki princip vključevanja zgodovinskih predpostavk v sistemski (sistematični, logični) razvoj kategorij produkcijskega načina. Zgodovina se sedaj pojavlja dvojno, kot temelj »načina raziskovanja« in sredstvo »načina razlage« in prav ta povezanost omogoča specifično prepletanje logičnega in zgodovinskega v Marxovem pojmu produkcijskega načina kot »idealnega preseka«. Marx je svoje razumevanje metode kritike politične ekonomije in produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema uresničil šele v Kapitalu, zato si v nadaljevanju oglejmo nekaj začetnih korakov njegove postavitve kapitalističnega produkcijskega načina, ki temelji na posebnih logičnih pojmovnih krogih razlage in njihovi medsebojni zgodovinski pogojenosti (povezanosti). Marx pričenja svojo analizo Kapitala z abstrakcijo blaga kot »najenostavnejše družbene oblike«, v kateri se pojavljajo produkti dela v sodobni družbi, vendar že na samem začetku to ni običajen abstraktno teoretičen razvoj kategorij, saj je blago kot najenostavnejša in (v tem primeru) najabstraktnejša ekonomska kategorija dejansko najkonkretnejši zgodovinski element meščanske družbe (na to dejstvo Marx neposredno opozarja v Glosah Wagnerju). ⁷⁶ Prvi krog pojmovne razlage abstraktno teoretičnega sistema (produkcijskega načina kot »idealer Durchschnitt«) tvori abstraktno logičen krog blagovne forme (prva štiri poglavja Kapitala), ki se razvije v drugi logični krog šele preko kvalitativne točke prehoda, ki mora biti nujno konkretno zgodovinska: zgodovinsko predpostavko predstavlja izenačenje ekvivalentne oblike blaga z denarjem kot zgodovinsko razvojno stopnjo splošnega ekvivalenta. Konkretno zgodovinska predpostavka denarja odpira vrata drugega spoznavno teoretskega kroga — kroga kapitala, kjer Marx nadaljuje s sijajnim miselnim eksperimentom logičnega razvoja blaga, denarja, vrednosti, kjer kapital (kot akumuliran denar) sam po sebi ni razumljiv, pojasni ga lahko samo njegovo nasprotje: menjalno vrednost kapitala razkriva uporabna vrednost delovne sile (delo kot pojmovna negacija kapitala ne zadoštuje in ostaja na okopih ricardijanske politične ekonomije). Sprememba denarja v kapital zopet ni zgolj logična pojmovna konstrukcija na osnovi neke apriorne dialektične triade (menjalna vrednost — uporabna vrednost — sinteza = kapital), temveč zahteva vključevanje zgodovinskih predpostavk — predzgodovino kapitala in nastajanje (pojavljanje) delovne sile kot blaga. Tretjo raven predstavlja način produkcije vrednosti kot metode produkcije kapitala, ki zopet vklju-

⁷³ MEID II., *ibid.*, str. 474, 476.

⁷⁴ K. Marx, *Temelji slobode*, *ibid.*, str. 84.

⁷⁵ A. Schmidt, *Povijest i struktura*, Komunist, Beograd 1976.

⁷⁶ K. Marx, *Glosa na marginama udžbenika A. Wagnera*, MED, 30. zv., *ibid.*, str. 309–310.

čuje zgodovinsko raziskovanje razrednega boja in ekonomskih posledic znanstveno tehnološke revolucije, v prehodu od absolutnega k relativni metodi produkcije presežne vrednosti in podobno. Dejansko bi lahko skozi celotno »izložbo citatov ad libitum« (Marx) dokazovati pojmovno (sistemsko) izgradnjo Marxovega abstraktno teoretičnega sistema kot prepleta logičnih krogov in zgodovinskih predpostavk: blago — denar — kapital — konkurenca med kapitali (Očrti), ki dokazujejo, da »produkcija blaga na določeni točki nujno postaja kapitalistična blagovna produkcija« in ta »določena točka« ostaja pri Marxovi materialistični metodi zgodovine vedno zgodovinsko opredeljena.

Če želimo torej opredeliti različne oblike (obdobja) zgodovinskega razvoja, bomo imeli najprej opraviti z različnimi konkretno zgodovinskimi produkcijskimi načini, ki imajo vedno tudi »neke skupne značilnosti, skupne opredelitve«. Te »skupne opredelitve« določajo »idealni prerez« (idealer Durschnitt) kot posebno, »razumno abstrakcijo«, kolikor skupne opredelitve zares poudarja, utrjuje, čeprav splošno ali s primerjavo različnih konkretno zgodovinskih oblik izluščeno skupno ni enostavno ali enotno temveč »močno razčlenjeno in razcepljeno v različne opredelitve«. ⁷⁷ Marxov produkcijski način kot »razumna abstrakcija« pomeni abstraktno teoretski sistem, kjer Marx svojo logično pojmovno rekonstrukcijo zgodovine gradi s pomočjo vključevanja zgodovinskih predpostavk kot notranji pogoj nadaljše sistemske izgradnje abstraktnoteoretičnega sistema, s čimer se osvobaja spekulativnosti heglovskega pojma univerzalne zgodovine (Weltgeschichte) in Proudhonovih apriornih teoretskih konstrukcij. Toda če je v Nemški ideologiji ta zasuk v empirično-dejansko življenje, »sodobnost in aktualnost« skokovit ter impresiven, v Očrtih in Kapitalu dobiva mnogo strožje oblike posebne sistemske vključenosti, ki ni zgolj ilustrativna, temveč omogoča razvoj novih pojmov in spoznavno teoretskih (logičnih) krogov v izgradnji abstraktno teoretskega sistema.

Razmerje med »realnim gibanjem ter znanstveno razlago« se je potemtakem pri Marxu razrešil v posebnem razcepu in prepletanju logičnega ter zgodovinskega, toda opredeljevanje zgodovinskih predpostavk in njihove vključitve v abstraktno teoretski sistem ni niti pri Marxu niti v kasnejši marksistični politični ekonomiji enoznačno in neprotislovno. Takšna je npr. zgodovinska predpostavka delovanja realnega trga, ponudbe in povpraševanja, ki omogoči transformacijo vrednosti v produkcijsko ceno in opredeljuje t. i. transformacijski problem, ki dobi v polemiki med Hilferdingom in Böhmbawerkom razsežnosti nasprotja med logično razlago I. knjige Kapitala in zgodovinsko predstavitevijo v III. knjigi Kapitala. Vrsta dosedanjih rešitev, ki so dosegle zavidljivo matematično raven, je namreč spregledala, da izhodiščni logični problem transformacije vrednosti v ceno potrebuje tudi zgodovinske dimenzije svoje opredelitve, da je skratka »točka preskoka« (transformacija) bolj kot logično opredeljena zgodovinsko. ⁷⁸

⁷⁷ MEID IV., *ibid.*, str. 15, 34.

⁷⁸ Tako na primer rešitve Seaton, Morishime in Catephoresa ter Shaika, če omenimo samo tri sodobne in pomembne spoprijeme s transformacijskim problemom, na različne načine dokazujejo zgolj nedorečenost in nedokončanost Marxovega modela (iterativne matematične metode), a hkrati sprevidijo Marxovo poudarjanje zgodovinske dimenzije transformacije vrednosti v cene (to je samo druga stran vprašanja pomena Marxove teorije vrednosti v analizi sodobnega kapitalizma). Morishima Marxu podatake naslednje predpostavke njegove analize, ki so dejansko izpeljane iz izhodiščne Morishimove razlage transformacije: a) neupoštevanje obstoja zastarelih trajnih kapitalnih dobrin; b) ne obstaja vezana produkcija; c) Marx ne upošteva alternativnih produkcijskih načinov. Če pustimo ob strani prvi dve predpostavki, ki presegajo vsebinsko zastavitev našega dela, lahko vsaj za zadnjo trdimo, da preprosto ne drži, ker Marx transformacijo povezuje z zgodovinsko transformacijo enostavne blagovne produkcije v kapitalistično blagovno produkcijo (na zgodovinsko prehodno obdobje in posebnosti vrednostne menjave blaga ob neenakih profitnih merah

Na splošno lahko ugotovimo, da sta Marxovo razumevanje produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema in njegova vloga v spoznavno teoretski analizi, postala po objavi Očrtov središčna os, ki je zlasti v šestdesetih letih usmerjala vračanje marksizma h kritiki politične ekonomije. Že R. Rosdolsky je v svojih komentarjih Očrtov (1967) preroško zapisal, da ne bo več mogoče pisati o Marxovem delu, ne da bi pri tem opredelili svoj odnos do njegove »dialektično razvojne metode« in tako posredno dvignili »splošno raven ekonomske literature o Marxu«. ⁷⁹ To še posebej velja za politično ekonomijo, ki je dolgo obravnavala metodo Marxove kritike politične ekonomije kot metafizično navlako, nepotreben dodatek ekonomskega proučevanja, ali pa se ji je oddolžila z nekaj preprostimi opredelitvami, ki so samo potrjevali prevladujoč pozitivizem in instrumentalni normativizem v njenem proučevanju. Če je Marxovo opredeljevanje produkcijskega načina in kasnejše razumevanje te skorajda »meta teorije« (Luporini) v Predgovoru k Prispevku h kritiki politične ekonomije (1859) zlovesče vplivalo na marksizem II. in III. internacionale, pa so Očrti, podobno kot pred tem objava Nemške ideologije in Ekonomsko filozofskih rokopisov odločilno vplivali na kritično marksistično teorijo, posebno v okviru t. i. »zahodnega marksizma« in njegovega razumevanja (branja) Marxa na temelju kritike politične ekonomije. V 60. letih sta se tako oblikovali dve temeljni usmeritvi: a) prva obravnava strukturo produkcijskega načina kot abstraktno teoretski sistem (Marxov Kapital) na temelju posplošitve nekaterih izhodiščnih podmen vrednostne oblike (prva štiri poglavja I. knjige Kapitala) in se zgleduje predvsem pri Heglu; b) druga pa obravnava ekonomski problem transformacije vrednosti v produkcijske cene in tržne cene na temelju modelske matematične analize in se zgleduje predvsem pri vplivnem cambridgškem ekonomistu P. Sraffi. Znotraj obeh osrednjih usmeritev obstaja vrsta različnosti, npr. v prvi skupini bi lahko govorili o dveh temeljnih pristopih, za katere se je uveljavil bolj ali manj posrežen izraz zgodovinsko logične in logične (logično zgodovinske) interpretacije Marxovega produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema;⁸⁰ drugo skupino pa bi ravno tako lahko delili na dva dela — neoricardijance, ki zavračajo Marxovo teorijo vrednosti in skupino teoretikov Ricardo-Marxove tradicije (Dobb), ki Marxovo ekonomsko analizo vrednosti bistveno modificirajo.⁸¹

Za našo anlizzo je na tem mestu pomembnejša prva skupina, ki analizira razmerje med Marxovo dialektično metodo razlage in ekonomskimi problemi v okviru produkcijskega načina (posredovanost vsebine-forme, predmeta-metode, sinteze-analize, statičnega-dinamičnega, konkretnega-abstraktnega, zgodovinskega-logičnega) in kljub različnim pristopom prihaja do skupne ugotovitve, da Marx raziskuje predvsem z vidika strukture in funkcionalne organizacije sistema, sistematičnega razvoja kategorij in manj z vidika zgodovinskih, empiričnih predpostavk. Vendar je običajno v vseh teh interpretacijah, ki se odlikujejo s pojmovno strogostjo, razvejano in prefinjeno analizo, ostaja problema-

opozarja v svoji polemiki z Morishimo angleški politični ekonomist R. Meek). Glej M. Morishima, G. Cathepores, Vrednost, eksploatacija, rast, Marksizem u svetu, Beograd, št. 10, 1981, str. 44.

R. Meek, Historical transformation problem. Economic Journal, London, 1976, št. 88.

M. Morishima, G. Cathepores, Is there an historical transformation problem, Economic Journal, London, 1975, št. 85.

⁷⁹ R. Rosdolsky, Prilog povijesti nastajanja Marxova Kapitala, ibid., str. 10.

⁸⁰ Zgodovinsko logična smer pod vplivom Engelsovega razumevanja logičnega in zgodovinskega (MEID IV., ibid., str. 121–123) prevladuje predvsem v sovjetskih in vzhodnonemških delih in začena že z znano polemiko med Besonovim in Rubinom v dvajsetih letih v sovjetski politični ekonomiji. »Logična šola« pa prevladuje v »zahodnem marksizmu«, posebno okrog izdaje študijskih zvezkov o Kapitalu (Gesellschaft, Beitrage zur Marxschen Theorie, Suhrkamp, Frankfurt/Main 1974) in pri projektu, Projekt Klassenanalyse in Projekt Entwicklung des Marxschen Systems, kjer so dosedaj izdali šest interpretacij Kapitala (so-

tično, kaj je pravzaprav pravi predmet analize, kako se vzpostavlja materialistična, zgodovinska posredovanost teh abstraktno teoretskih sistemov, ki bi v praksi potrjevala določeno veljavnost dialektičnih kategorij (problem empiričnega-zgodovinskega nasproti teoretskemu-logičnemu, nevarnost neoidealizma, neokantovstva, neoproudhonizma in podobno). Kako v bistvu razrešiti paradoks, ki si ga je Marx zastavil že v Očrtih, da konkretno prisvaja in reproducira po miselni poti (kot »duhovno konkretno«), ne da bi vzpostavili iluzijo, da produkcija pojmov »obvladuje dejansko življenje ljudi, njihov materialni svet, njihove realne razmere«. Marxova rešitev razmejevanja logičnega in zgodovinskega je v tem, da logično vključuje tudi zgodovinsko, vendar ne v vsaki točki abstraktno teoretskega sistema, temveč v posebnih »kritičnih momentih« (»križiščih« v jeziku splošne sistemske teorije), ki posredujejo med logičnim nizanem kategorij, oziroma njihovim sistemskim razvojem. Takšen teoretski postopek je uspešen, kolikor lahko povežemo medsebojno posredovanost ekonomske predmetnosti in dialektične razvojne metode in prav tu je temeljno Marxovo sporočilo, ki ga kasnejši razlagalci obeh omenjenih temeljnih usmeritev niso dovolj upoštevali.

Kateri predmet Marx podvrže svoji metodološki obravnavi, kako predmet opredeljuje samo metodo in kako metoda posreduje svoj predmet proučevanja? Odgovor pričnimo s hegliansko opredelitvijo, da »dialektične razvojne metode« kritike politične ekonomije ne moremo dojeti zunaj samega predmeta analize (ekonomske vsebine »empiričnih reči«), ne zato, ker bi bila dialektika utemeljena v stvareh, kot je kasneje trdil Engels, temveč ker so stvari dojemljive samo po dialektični poti. Posredovanost ekonomskega predmeta in metode (ekonomskih dejstev in dialektične razvojne metode) se pri Marxu razreši v njegovi opredelitvi produkcijskega načina, čeprav njegova enotnost predpostavlja in upošteva njuno razlikovanje.

delavci so O. Negt, H. Reichelt, H. G. Backhaus, J. Bischoff in drugi). K logični razlagi (branju) Kapitala bi lahko uvrstili v šestdesetih letih in tudi kasneje vplivno študijo Althusserja in Balibarja, *Lire le Capital* (Maspero, Paris 1963, druga izdaja 1971). Naša politična ekonomija je do sedaj pokazala malo zanimanja za različne interpretacije Kapitala (izjema, vendar ne ravno uspešna, je delo V. Pilič, *Marxov metod ekonomske analize* v četiri toma Kapitala, Naučna knjiga, Beograd 1982), čeprav večina naših učbenikov politične ekonomije obravnava in sistematizira njegovo vsebino. Kratek pregled raziskovalne serije *Gesellschaft...* daje šele nedavno B. Bilič, *Nova recepcija Marxovog Kapitala*, Naše teme, Zagreb 1984.

Kritično analizo vsebine univerzitetnih učbenikov politične ekonomije z vidika Marxove dialektične metode in logike Kapitala podaja D. Djukić, *Nastavni sadržaji univerzitetских udžbenika političke ekonomije u svetlu Marksovog dijalektičkog metoda*, Kulturni radnik, Zagreb, št. 6, 1980.

¹¹ Obsežno literaturo neoricardijanske analize zaznamuje najprej paradigmatično Sraffino delo *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge University Press, 1960 (delo je izšlo v srbohrvatskem prevodu, *Proizvodnja roba pomoću roba*, CKD, Zagreb 1980), osrednja dela pa nastajajo v okviru Cambridge Political Economy Group (Steedman, Garegnani, Hodgson, Morishima, Catephores...), med katerimi je najbolj vplivno ime I. Steedman (Marx after Sraffa, *New Left Books*, London 1977) in v okviru njihove revije *Cambridge Political Economy*. Neoricardijanci menijo, da Marxova delovna teorija vrednosti ni potrebna, zato zgradijo alternativni sistem s pomočjo cenovnega in količinskega modela in z njim odgovarjajo na vse osrednje analitične probleme Marxovega produkcijskega načina. Tako naj bi ostali nespremenjeni Marxovi koncepti produkcijskega načina, družbene formacije, koncept delovnega procesa, eksploatacije, procesa akumulacije, blagovne fetišizma, denarja, vloge države in podobno, ki so v bistvu neodvisni od teorije delovne vrednosti. (I. Steedman, *Marx after Sraffa*, *ibid.*, str. 206). Drugo skupino po M. Dobbu poimenujemo z ekonomsko teorijo Ricardo-Marxove tradicije, ki jo sestavljajo sestavine neoricardijanske, Marxove in post-keynesianske ekonomske teorije, tako da ni vedno mogoče postaviti preproste ločnice med obema smerema (na primer pri Steedmanu). Prikaze teh usmeritev lahko najdemo tudi v naši literaturi v dveh tematskih številkah Marksizma v svetu (št. 10, 1979 in št. 1, 1981), v razpravah o teoriji vrednosti v Tretji program, št. I, 1983, o transformacijskem problemu pa so obsežneje pisali M. Tajnikar (pomembna je tudi njegova disertacija *Rekonstrukcija teorije delitve in cen v samouravnem socializmu na temelju ekonomske teorije Ricardo-Marxove tradicije*, Ljubljana, 1983), M. Labus, M. Crnobrnja, S. Babić in drugi.

Podrobnejši pregled tuje literature najdemo v: G. Hodgson, *Capitalism, Value and Exploitation*, Martin Robertson, Oxford 1982.

Produkcijski način je torej v Očrtih in kasneje v Kapitalu hkrati ekonomska vsebina in dialektična oblika prikaza in prav ta enotnost v različnosti je celo pogoj njune medsebojne posredovanosti, ki je bistvena za Marxovo razumevanje pomena in vloge kritike politične ekonomije. V dosedanji analizi smo pokazali, da je Marxovo opredeljevanje produkcijskega načina večpomensko (npr. način življenja, materialni način življenja, način lastnine, abstraktno teoretski sistem, dialektična razvojna metoda), vendar smo na kraju dolžni še eno opredelitev produkcijskega načina, ki je odločilno vplivala na marksistično tradicijo prvih 50 let po Marxu in ostaja v politični ekonomiji (vsaj v jugoslovanski) prevladujoča še danes. Nasproti fragmentaciji opredelitev produkcijskega načina lahko pri Marxu najdemo tudi svojevrstno homogenizacijo pojmovanja produkcijskega načina kot modela v Predgovoru k Prispevku h kritiki politične ekonomije (1859), tekstu, ki ga moramo relativizirati in ne hipostazirati, ne da bi hkrati zmanjšali njegovo pomembnost. Model običajno v teoriji predstavlja poenostavljeno, ponavljajočo se podobo realnosti, pomeni zaprt sistem in potencirano teoretsko reduktivnost. Pri konstruiranju modelov se postavlja vprašanje, v kolikšni meri dejansko zaobsežejo predmet proučevanja, ker obstoji resna nevarnost, da vsebinsko mnogovrstnost reduciramo na preprosti model in po tem sklepamo od tod nazaj ter opredeljujemo predmet raziskovanja. Apologija teoretskih modelov in modeliranja je dejansko v spreminjanju modela iz metode razlage v način spoznanja, iz instrumenta teoretskega posredovanja v dogmatizacijo absolutne racionalnosti znanja.⁸² Namesto dialektične sistematizacije kategorij v abstraktno teoretskem sistemu, ki je zaradi vključevanja spreminjajočih zgodovinskih predpostavk vedno odprt in nedokončan sistem v modelski postavitvi produkcijskega načina prevladuje relativno zaprt sistem z nekaj elementi in njihovimi medsebojnimi povezavami. Marx ga neposredno pojasnjuje v prvem stavku slovitega splošnega rezultata svojih raziskovanj v predgovoru (1859): »V družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose — v produkcijske odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih produktivnih sil.«⁸³ Produktivne sile in produkcijske odnose kot temeljna elementa produkcijskega načina lahko najdemo že v Pariških rokopisih, kasneje v Nemški ideologiji, Bedi filozofije, Komunističnem manifestu, Očrtih, Kapitalu in drugod, v drugi knjigi Kapitala pa dodaja temu še alternativno razlago drugih dveh temeljnih elementov: delavcev in produkcijskih sredstev, toda »eni in drugi so to po možnosti samo v stanju, ko so razdvojeni drug od drugega. Da bi se sploh lahko produciralo, se morajo spojiti. Po posebnem načinu, kako se ta zveza vzpostavlja, razlikujemo različna ekonomska obdobja družbene strukture« (podčrtal B. K.).⁸⁴ Ta poseben način je za Marxa produkcijski način, ki se razvija v okviru različnih zgodovinskih oblik, »zgodovinskih epoh« produkcije, kjer ljudje ustvarjajo svojo zgodovino mimo vseh apriornih konstrukcij in umišljanj, kot opisuje Marx v Nemški ideologiji in nadaljuje s sklepom, ki ga kasneje še enkrat ponovi v Očrtih, »da je mogoče takšno tezo spekulativno obrniti tako, da se kasnejša zgodovina naredi za smo-

⁸² To je povsem razvidno že v sistemski teoriji in njeni uporabi v družboslovnih znanostih, posebno še v politični ekonomiji. Med ponesrečenimi poizkusi združevanja sistemske teorije, dialektične teorije in ekonomske teorije lahko najdemo tudi R. Stojanovič, Veliki ekonomski sistemi, Problemi upravljanja velikih ekonomskih sistema, Savremena administracija, Beograd 1973 in M. Mulej, Entropija v ekonomskem sistemu na ravni delovne organizacije, doktorska disertacija, EF Zagreb, 1976.

⁸³ MEID IV., *ibid.*, str. 105.

⁸⁴ K. Marx, Kapital, II., Cankarjeva založba, Ljubljana 1964, str. 44.

ter prve⁸⁵ (modelska opredelitev produkcijskega načina ima pri Marxu strogo omejen pomen). V neposrednem odnosu lastnika produkcijskih pogojev do neposrednih producentov, ki ustrezno določeno načinu dela iz družbeno produktivnih silam, na načinu izžemanja presežnega dela iz neposrednih producentov temelji celotna ekonomska zgradba družbe, skriti temelj določenega produkcijskega načina.⁸⁶ Marx je že v Očrtih opozoril, da je potrebno dialektiki pojmov produktivne sile — produkcijski odnosi določiti meje njihovega teoretskega posredovanja, zato z modelskim prikazom produkcijskega načina želi pokazati zgolj izhodiščno točko nadaljnega proučevanja, ne pa sistem dokončnega znanja o določeni družbi ali zgodovinskem obdobju. Ne nazadnje je tudi Marxov Predgovor potrebno videti najprej v notranjem pomenu splošnega rezultata Marxovega proučevanja, utrjevanju, ponavljanju že prehojene poti, njegove ekonomske, politične, zgodovinske analize, ki temu tekstu daje posebni teoretski status in ni toliko pomemben kot metodološko vodilo nadaljnje analize, kakor je sklepala kasnejša marksistična teorija. To seveda ni oviralo ortodoksni marksizem II. in III. internacionale, da ne bi naredil prav te zamenjave in Marxov produkcijski način reducirjal na preprosti model (shemo) družbe in njenega zgodovinskega razvoja in tudi v politični ekonomiji, ki se ni mnogo ukvarjala s problemi svojega predmeta in metode analize, ostaja takšna opredelitev produkcijskega načina prevladujoča še danes. Modelsko razumevanje Marxovega produkcijskega načina in njegovo posploševanje najdemo že v okviru II. internacionale, posebno v delovanju časopisa *Neue Zeit* in pomembne Kautskyjeve knjige »Karl Marx ökonomische Lehren« (1887). Pričenja se obdobje »pozitivističnega objektivizma« (S. Amin) in »ekonomskega redukcionalizma« (P. Anderson), ki je Marxovo kritiko politične ekonomije preprosto pripeljal na sholasticizem gotovih teoretskih dejstev in resnic (med njimi je najbolj trdovratna poudarjanje vseodrejujočega ekonomskega faktorja v zgodovinskem procesu) in preprosti politični aktivizem delavskega razreda. Kautsky je Marxovo materialistično razumevanje zgodovine in kritike politične ekonomije zvedel na metafizični materializem (linearni evolucionizem, politični voluntarizem in subjektivizem »partijskih pogledov na svet«), na drugi strani pa pristaja v ekonomskem pozitivizmu in objektivističnem ekonomskem fatalizmu prevladujočih ekonomskih družbenih razmerij. Čeprav je Lenin ostro kritiziral Kautskega ob njegovi negativni oceni Oktobra kot renegata marksizma, pa se je njegovo razumevanje politične ekonomije (ekonomski materializem in determinizem) presenetljivo ohranilo tudi v okvirih III. internacionale, kjer so se nekatere negativne tendence kautskijanstva samo še poglobile: če II. internacionala loči znanstveno politično ekonomijo od ideologije (kot rezultat zapuščanja filozofskih dimenzij epistemologije, kritičnosti revolucioarne prakse . . .), pa teoretska praksa III. internacionale ekonomsko znanost popolnoma podredi prevladujoči ideologiji in tako dokončno teoretično in celo praktično ukine temeljne značilnosti Marxove kritike politične ekonomije (podreditev politične ekonomije ciljem »proletarske« zavesti). Na eni strani je obstajala zabloda, da so produkcijski odnosi nove socialistične družbe po Oktobrski revoluciji enostavni in prozorni in ne potrebujejo nikakršne polit-ekonomske znanstvene razsvetlitve (Buharin), po drugi strani pa je postajala notranja kritičnost Marxove politične ekonomije praktično nepotrebna, njegova znanstvena odprtost na druga znanstvena področja pa celo razredno in ideološko

⁸⁵ MEID II., *ibid.*, str. 45.

⁸⁶ K. Marx, *Kapital*, III. zv., *ibid.*, str. 882.

nevarna.⁸⁷ Marxovo metodo kritike politične ekonomije zamenja idealizem v pojmovanju zgodovine, pozitivizem v razlagi družbe, produkcijski način kot predmet politične ekonomije pa se omejuje na protislovnost družbeno ekonomskih struktur in funkcioniranja kapitalistične družbe.

Politično ekonomijo socializma je zamenjala ekonomika in ekonomska politika tedanje sovjetske gospodarske ureditve in vladne ekonomske politike.

Nasproti ekonomizmu, etatizmu, političnemu voluntarizmu in industrijalizmu teorije in prakse III. internacionale, zapuščanju filozofskih dimenzij marksizma in na kraju tudi kritike politične ekonomije nastopi že v dvajsetih letih prvi val t. i. »zahodnega marksizma« (Marleau Ponty), ki z enako gorečnostjo nastopa proti socialdemokratskemu revizionizmu in sovjetskemu kodificiranju marksizma-leninizma. Namesto modelskega in izključno ekonomističnega razumevanja produkcijskega načina pri Marxu odkriva širše vsebinsko in metodološko bolj rafinirane pomene njegove konceptualizacije produkcijskega načina, o čemer pa smo že govorili.

V dosedanji razlagi smo omenili vrsto pomembnih pojmovnih različnosti Marxovega razumevanja produkcijskega načina, ki smo jih sistematizirali glede na vsebinske in metodološke značilnosti (način življenja, celota, abstraktno teoretski sistem, model, teoretično razvojna metoda . . .) pri čemer smo delno sledili tudi zgodovini njihovega nastajanja v Marxovih delih. S tem seveda ne trdimo, da smo izčrpali vse pomene razumevanja in uporabe koncepta produkcijskega načina, ki bi jih lahko odkrila natančna marksološka analiza, ker to tudi ni namen našega dela. Marx očitno ni razvil koncepta produkcijskega načina, ki bi dopuščal zadovoljivo analizo tistega, kar je teoretsko proizvedel, ker Marx očitno noče »definirati tam, kjer v resnici analizira, in da pri Marxu sploh ne smemo iskati popolnoma izdelane in enkrat za vselej veljavne definicije«,⁸⁸ ker očitno meni, da je potrebna teoretska in zgodovinska dodelava. Na drugi strani pa vsako vnovično branje Marxa odkriva vedno nove horizonte, daje vedno nove odgovore na navidezno stara vprašanja, tako da se nam njegova analiza odkriva vedno znova — to je biblijska lastnost vseh velikih piscev in njihovih del, ki so doživela redko zgodovinsko čast, da jim znanost po sto letih še vedno posveča toliko pozornosti. V tem tiči hkrati tudi nevarnost omejenega teoretskega razvoja, kajti dogaja se nam lahko podobno kot Marx ugotavlja pri religiji — čim več postavi človek v boga, tem manj obdrži v samem sebi. Nekateri so prepričani, da so različna razumevanja produkcijskega načina posledica nejasnosti in pomanjkljivosti pri Marxu, drugi pa vidijo osrednje pomanjkljivosti pri njegovih razlagalcih. V zadnjem primeru bi bila Marxova kritika politične ekonomije jasna in enoznačna, vse težave pa izvirajo iz nesposobnosti kasnejše teorije, ki ne zna odkriti trdnega orisa in pomena temeljnih Marxovih kategorij in pojma produkcijskega načina. Mogoča je tudi drugačna razlaga, da je nedorečen Marxov koncept produkcijskega načina, pri čemer sledi dvojno dokazovanje: Marxov produkcijski način je nezaključena toda logična celota, ki zahteva samo dodatno dograjevanje in dopolnjevanje že začetega, za druge pa je Marxov pojem produkcijskega načina heterogena, protislovnna in večpomenska teoretska struktura, ki zahteva rekonstrukcijo njenih delov in povezav. Vprašanje je, kako sedaj znotraj teh alternativ določiti lastno razumevanje produkcijskega na-

⁸⁷ Leta 1939 je zaradi nerazrešenih (bolje nerazrešljivih) problemov pri pripravi Učbenika politične ekonomije preprosto ukinjena politična ekonomija kot univerzitetni predmet. V začetku štiridesetih let postavi Stalin temeljne napotke pisanja dokončnega berila, ki jih je dopolnil 1952 v svoji sloviti analizi metodoloških in vsebinskih problemov politične ekonomije socializma.

⁸⁸ F. Engels, Predgovor k tretji knjigi Kapitala, Kapital, 3. zv., *ibid.*, str. 19.

čina, njegovo umeščanje v politično ekonomijo, njeno metodo in predmet analize. Odgovor ni preprost, zato si pomagajmo z ilustracijo Marxovega razumevanja produkcijskega načina kot »razumne abstrakcije«, »preseka« dejanskega gibanja s specifičnim vključevanjem in delovanjem zgodovinskih predpostavk.⁸⁹ Zgodovinske predpostavke abstraktno teoretskega sistema niso dane, temveč se spreminjajo z zgodovinskim razvojem, ker pa so hkrati predpogoj nadaljnje ravni teoretske analize, se z njimi spreminja tudi teoretski sistem. Toda kljub spreminjanju zgodovinskih predpostavk in prilagajanju teoretskega sistema metodološki sistemski princip ostaja v bistvu nespremenjen, toda z nadaljnjim zgodovinskim razvojem se lahko spreminjajo tudi metodološki principi, ker se kvalitativno spremeni predmet analize, njun razkorak pa bo tem manjši, čim bogatejši bo metodološki princip (dialektična razvojna metoda produkcijskega načina) in čim počasnejši bo zgodovinski razvoj (sprememba empiričnega produkcijskega načina).

Marxovo razumevanje produkcijskega načina daje dovolj teoretskega prostora, da takšen razkorak med predmetom in metodo analize, med zgodovinskim razvojem in teoretskim posredovanjem lahko presežemo in v sodobni epohi kapitala še vedno dokažemo njegovo analitično sposobnost.

Iz analize Marxovega razumevanja produkcijskega načina izpeljemo tezo, da je produkcijski način lahko hkrati predmet, vsebina in metoda, oblika dialektičnega prikaza politične ekonomije, da je skratka osrednji določevalec njegovega teoretskega polja. Prav tako bi lahko na njegovem temelju razvili tezo, da je koncept produkcijskega načina analitično interpretativen samo, če ga razširimo od materialnih temeljev na nematerialno družbeno strukturo, od neposrednih ekonomskih razmerij na neekonomske institucije, ki prevzemajo ekonomske funkcije.

Obe tezi imata nastavek v dveh temeljnih Marxovih interpretacijah produkcijskega načina:

a) v produkcijskem načinu kot »načinu življenja«, celoti bivanjskih oblik, eksistenčnih odločitev, od koder izpeljemo širino prepletenosti ekonomskih in neekonomskih družbenih razmerij in zgodovinskih dejstev;

b) v produkcijskem načinu kot abstraktno teoretskem sistemu (»prvih enačbah«, »pravi vsebini«, »razumni abstrakciji«, »idealnem preseku«, »logični strukturi« . . .), od koder izpeljemo tezo o povezanosti predmeta in metode kritike politične ekonomije ter opredelitev artikulacije produkcijskih načinov (povezanosti politične ekonomije in zgodovinskega razvoja).

⁸⁹ Teza o prežemanju abstraktnega in konkretnega, o prepletanju logičnih ravni in zgodovinskih predpostavk ni nova, srečamo jo v različnih oblikah znotraj t. i. logične interpretacije Kapitala, vendar pa bomo to tezo združili z drugim Marxovim konceptom artikulacije produkcijskih načinov, tako da zgodovinske predpostavke v bistvu pripadajo različnim konkretno zgodovinskim produkcijskim načinom (na primer predkapitalističnim produkcijskim načinom, kapitalistični »periferiji«), kar nam omogoča povezovanje koncepta produkcijskega načina z njegovo transformacijo in razvojem kot dinamičnim prepletanjem (artikulacijo) produkcijskih načinov (predmetno in metodološko tako politično ekonomijo povezujemo z zgodovino in njenim razvojem).